

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING.....	1
HOOFDSTUK 1 TOERISME EN ACCULTURATIE.....	4
Verkenning van het begrippenapparaat.....	4
Psychologische acculturatie.....	7
Toerisme en acculturatie.....	8
Acculturatie bij toerist.....	11
Acculturatie bij de host.....	14
De ABC van acculturatie.....	16
HOOFDSTUK 2 DE INFRASTRUCTUUR VAN TOERISME IN DE KEIZERTIJD.....	18
Het Romeinse weggennet.....	18
Reizen via het water.....	20
Accommodatie en verblijf.....	23
HOOFDSTUK 3 TOERISME: DRIE CATEGORIËN.....	30
Recreatief toerisme.....	31
Religieus toerisme.....	39
Educatief toerisme.....	45
Sportief toerisme.....	47
HOOFDSTUK 4 TOERISME EN ACCULTURATIE.....	48
A: Affective components.....	48
B: Behavioral elements.....	51
C: Cultural identification.....	55
Top-down of bottom-up?.....	56
CONCLUSIE.....	58
LITERATUUR.....	63

INLEIDING

Voor de moderne mens is op vakantie gaan en reizen de gewoonste zaak van de wereld. Van reizen naar het strand tot een culturele, verre reis: wat je wensen ook zijn, het aanbod is zo groot dat er voor iedereen een reis op maat is. Wie op reis gaat naar het buitenland, komt in aanraking met een andere cultuur, van de hotelreceptioniste tot de monnik bij een antiek tempelcomplex. En waar een cultuur in aanraking komt met een andere cultuur kan het zo zijn dat beide culturen elkaar beïnvloeden. Wanneer dat gebeurt, spreekt men van acculturatie. Acculturatie omvat die veranderingen in de cultuur van één of meerdere groepen van verschillende culturele achtergrond die het gevolg zijn van langdurig contact tussen deze groepen.¹

Contact tussen groepen individuen uit verschillende culturele systemen vonden, net als in onze tijd, ook plaats in de Romeinse Keizertijd. Dit roept een aantal belangrijke vragen op, zoals de vraag hoe toerisme er uit zag in de Romeinse Keizertijd, een tijd waarin reizen weliswaar anders werkte dan in onze tijd, maar zeker voorkwam. Dit onderzoek gaat na hoe cultuurcontact bij dit Romeins toerisme plaatsvond en wat de rol was van toerisme bij acculturatieprocessen in de Keizertijd. Dit onderzoek gaat na of, en in hoeverre toerisme een rol speelde in het proces van acculturatie in de Romeinse Keizertijd en wat dit betekent voor ons begrip van antieke acculturatie. Dit onderzoek zal plaatsvinden binnen de tijdsafbakening van de Romeinse Keizertijd, om een aantal redenen. De overgang van republiek naar Keizerrijk had een aantal belangrijke consequenties voor reizigers. De Pax Romana, de vrede die na het einde van de burgeroorlog over het Romeinse Rijk kwam, zorgde ervoor dat een veel groter gebied veilig bereikbaar werd dan ooit tevoren. Ook de Romeinse wegen werden een stuk veiliger doordat criminaliteit harder aangepakt werd onder de heerschappij van de keizer. De welvaart van de bovenklasse Romeinen nam toe doordat handel opbloede door de vrede in het Romeinse Rijk. In de Keizertijd werden er ook een aantal belangrijke infrastructurele verbeteringen doorgevoerd, waardoor zowel het wegennet als de waterwegen meer open kwamen te liggen. Zowel archeologische bronnen als literaire bronnen zijn talrijk in de Keizertijd. Hierdoor wordt het mogelijk het onderzoek te ondersteunen met contemporain materiaal. Apuleius' roman bijvoorbeeld, hoewel fictie, illustreert een aantal aspecten

¹ Redfield, Linton, & Herskovits, 'Memorandum on the study of acculturation', *Man* 35 (1936) 145-148.

van de reis die de hoofdpersoon onderneemt en de mensen die hij onderweg tegenkomt.² Het is waarschijnlijk dat een deel van dit werk op de werkelijkheid is geïnspireerd en is daarom relevant. Ook inscripties die in de Keizertijd zijn achtergelaten op gebouwen en beelden zullen in dit onderzoek een belangrijke rol gaan spelen.

Dit onderzoek levert een relevante bijdrage aan onze kennis van acculturatie in de Romeinse Keizertijd en de rol van toerisme binnen dit proces, omdat het twee onderzoeksgebieden combineert. Met de hulp van modern onderzoek naar acculturatie en toerisme wordt de rol van toerisme binnen het Romeinse proces van acculturatie onderzocht. Deze combinatie van disciplines in het onderzoek maakt het mogelijk om het onderwerp vanuit verschillende invalshoeken te kunnen benaderen. Er is tot op heden nog onvoldoende onderzoek gedaan naar de mate waarop toerisme bijdraagt aan een proces van acculturatie in de Keizertijd. Eerdere studies leggen de belangrijkste klemtoon op het fenomeen reizen zelf, zoals Casson heeft gedaan.³ Zijn werk is een van de meest uitvoerige studies naar alle mogelijke aspecten van reizen in de antieke wereld, maar besteedt minder aandacht aan toerisme in de brede zin van het woord. Een ander zwaartepunt van eerder onderzoek naar Romeins toerisme is toerisme binnen een bepaald geografisch gebied, zoals het onderzoek van Foertmeyer naar toerisme in de Grieks-Romeinse wereld. Eerder onderzoek naar acculturatie in het Romeinse Rijk is meer gericht op de rol van permanente bewoners van een bepaald gebied, zoals Grieks-Romeins Egypte, Romeins Griekenland of Romeins Brittannië.⁴ Dit onderzoek richt zich op het in kaart brengen van de invloed van toerisme in een groot gebied op acculturatieprocessen in de Keizertijd.

In het huidige wetenschappelijke debat rond acculturatie is Berry een van de meest invloedrijke wetenschappers.⁵ Zijn modellen en theorieën zullen ook in dit onderzoek van belang zijn. Berry focust in zijn onderzoek vooral op acculturatieprocessen op grote schaal en op langere termijn, terwijl Graves met zijn theorie over psychologische acculturatie het zwaartepunt op acculturatie op individueel niveau

² Appuleius, *Metamorphosen*, V. Hunink ed., *De gouden ezel* (Amsterdam 2003).

³ L. Casson, *Travel in the ancient world* (Baltimore en London 1994). Onderzoek specifiek gericht op scheepvaart in de Romeinse wereld is uitgewerkt in L. Casson, *Ships and seamanship in the ancient world* (Princeton 1971).

⁴ Cunliffe is een van de meest invloedrijke auteurs over Romeins Brittannië en besteedt veel aandacht aan acculturatieprocessen binnen de permanente bevolking van Britannia. B. Cunliffe, *Roman Bath discovered* (London 1971).

⁵ O.a.: D.L. Sam en J.W. Berry (eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (Cambridge 2007) en J.W. Berry, Y.H. Poortinga, M.H. Segall e.a. (eds.), *Cross-cultural psychology: research and application* (Cambridge 1992).

legt.⁶ In dit onderzoek ligt de belangrijkste focus, net als bij Graves, op acculturatieprocessen op individueel niveau.

In het eerste hoofdstuk zullen de belangrijkste moderne modellen en theorieën over acculturatie en de rol van toerisme binnen dit begrip onder de loep genomen en kan er een beeld gevormd worden over de manier waarop er in de moderne wetenschap naar de fenomenen acculturatie en toerisme wordt gekeken. Vervolgens zal er in het tweede hoofdstuk onderzoek gedaan worden naar de infrastructuur van toerisme in de oudheid, met als doel in kaart te brengen in hoeverre een toerist in contact kwam met leden van andere culturen nog voordat hij aankwam op de plaats van bestemming en op welke manieren dit contact plaatsvond. In het derde hoofdstuk wordt het toerisme in de oudheid onderzocht. Het begrip toerisme zal bestudeerd worden vanuit een viertal categorieën, namelijk recreatie, religie, educatie en sport. Er zal worden gekeken naar de manieren waarop Romeinse toeristen cultuurcontact hadden tijdens hun verblijf en in welke mate dit contact van belang was voor een proces van acculturatie. In het laatste hoofdstuk kan ten slotte een analyse gemaakt worden van de rol die Romeins toerisme speelde in een proces van acculturatie.

⁶ O.a.: T.D. Graves, 'Psychological acculturation in a tri-ethnic community', *Southwestern Journal of Anthropology* 23:4 (1967).

Voordat er dieper op toerisme in de oudheid kan worden ingegaan, is het van groot belang om een theoretisch kader te schetsen voor de begrippen ‘acculturatie’ en ‘toerisme’ in de context van acculturatie. Het is immers haast onmogelijk om zonder duidelijk kader een weg te vinden in het mijnenveld van begrippen en de vele nuances die dit gebied van de sociale wetenschappen rijk is. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste theorieën en modellen op het gebied van acculturatie en ook wordt het belang van toerisme binnen de studie van acculturatie onderzocht.

Verkenning van het begrippenapparaat

Om te kunnen onderzoeken wat de rol van toerisme was in een proces van acculturatie in de Romeinse keizertijd, moet eerst duidelijk gemaakt worden wat acculturatie precies is. Een van de eerste en meest invloedrijke onderzoeken naar en definities van het begrip acculturatie was dat van Redfield, Linton en Herskovits in 1936. Zij definieerden het begrip als volgt:

Acculturation comprehends those phenomena which result when groups of individuals having different cultures come into continuous first-hand contact, with subsequent changes in the original culture patterns of either of both groups... under this definition, acculturation is to be distinguished from culture change, of which it is but one aspect, and assimilation, which is at times a phase of acculturation.⁷

De meest toonaangevende moderne onderzoeker op het gebied van acculturatie is John W. Berry. Hij geeft naast de definitie van Redfield, Linton en Herskovits nog een definitie van het begrip acculturatie als de meest bruikbare voor modern psychologisch onderzoek.⁸ Volgens deze definitie is er bij acculturatie sprake van een:

⁷ R. Redfield, R. Linton, & M.J. Herskovits, ‘Memorandum on the study of acculturation’, *American Anthropologist* 36 (1936) 149-152, aldaar 149-150.

⁸ J.W. Berry, ‘Conceptual approaches to acculturation’, in: K. Chun, P.B. Organista en G. Marin (eds.), *Acculturation: Advances in theory, measurement and applied research* (Washington D.C. 2003) 17-37, aldaar 18.

[c]ulture change that is initiated by the conjunction of two or more autonomous cultural systems. Acculturative change may be the consequence of direct cultural transmission; it may be derived from non-cultural causes, such as ecological or demographical modification induced by an impinging culture; it may be delayed, as with internal adjustments following upon the acceptance of alien traits or patterns; or it may be a reactive adaptation of traditional modes of life.⁹

In de eerste definitie is het belangrijk om op te merken dat het begrip acculturatie los gezien wordt van de begrippen cultuurverandering en assimilatie. Acculturatie kan leiden tot cultuurverandering, maar is geen synoniem. Acculturatie kan soms een aspect van het begrip assimilatie zijn.¹⁰ Uit beide definities valt af te leiden dat acculturatie plaats kan vinden wanneer twee of meer verschillende culturen direct met elkaar in aanraking komen.

Een belangrijk aandachtspunt voor de studie van acculturatie is de vraag of een cultuur waarbij de cultuur aantoonbaar verandert vastomlijnd is, of zou moeten zijn, om een proces van acculturatie waar te kunnen nemen. In het onderzoek naar cultuurcontact vindt er een discussie plaats over de vraag hoe cultuurcontact tussen twee culturen zich manifesteert. Enerzijds zijn er die beweren dat cultuurcontact plaatsvindt tussen vastomlijnde culturele groepen, terwijl anderen pleiten voor een meer kosmopolitische blik ten aanzien van de wereld en de culturele beweging hierbinnen. Ulrich Beck is een van de wetenschappers die een dergelijk kosmopolitisch wereldbeeld waarneemt. In zijn opinie heeft ieder individu een aantal culturele identiteiten die hij of zij al naar gelang zijn of haar eigen behoefte aanneemt.¹¹ Het gevolg hiervan is dat de eigen cultuur niet meer is dan een greep uit de diverse culturele identiteiten van een individu. Zo kan iemand zich een Nederlander voelen op Koningsdag, een christen met kerst of een socialist op verkiezingsdag.¹² Het blijkt niet gemakkelijk een strakke grens om een cultuur te tekenen, omdat het in veel situaties niet geheel duidelijk is welke aspecten van een cultuur

⁹ The Social Science Research Council, 'Acculturation: An exploratory formulation', *American Anthropologist* 56:6 (1954) 973-1000, aldaar 974.

¹⁰ Berry, 'Conceptual approaches to acculturation', 18.

¹¹ U. Beck, *The cosmopolitan vision*, C. Cronin ed. (Cambridge 2006).

¹² Dit voorbeeld is ontleend aan een interview door J. Eijsvogel in *NRC Handelsblad Magazine* (2 september 2006) 8-12.

aangehouden worden.¹³ Veel grenzen zijn immers tot op zekere hoogte kunstmatig aangebracht, en dit geldt zeker niet minder voor culturele grenzen.¹⁴ Dit geldt voor hedendaagse culturen, maar zeker ook voor de oudheid. Want wat is ‘de Romeinse cultuur’ eigenlijk? Zoals Naerebout en Versluys illustreren, wordt in modern onderzoek naar acculturatieprocessen in de oudheid vaak min of meer uitgegaan van het ene vat en het andere, waarin over en weer culturele kenmerken worden overgegoten.¹⁵ En dit terwijl de ‘Romeinse cultuur’ op zich al gezien kan worden als een mengvat van een groot aantal culturele invloeden, vanuit het gehele Romeinse Rijk en als het resultaat van een lange traditie van culturele interactie. Bestaat ‘de Romein’ eigenlijk wel, gezien vanuit dit perspectief? Een andere, meer bruikbare invalshoek voor dit probleem is meer cultuur-relativistisch van aard en gaat uit van de gedachte dat

een individu in de wereld van de oudheid in een bepaalde situatie op een bepaalde manier iets doet en daartoe naar behoeven uit de grabbelton iets ‘Grieks’, iets ‘Romeins’ enzovoorts tevoorschijn haalt. Geen vastomlijnde identiteit, maar een keuzepakket dat soms rijk, soms karig gevuld is.¹⁶

Een grabbelton met culturele identiteiten dus. Deze invalshoek maakt duidelijk dat ons idee van een vastomlijnde cultuur die met andere, al even vast omlijnde culturen contact maakt, wat achterhaald is. De studie naar acculturatie is hierdoor niet minder relevant: immers komen wat dynamischer samengestelde culturen ook met elkaar in contact, en de invloed van dit soort contacten blijft belangrijk. Zaak is wel op te passen voor de valkuil; hoe overzichtelijk een vastomlijnd begrip van cultuur ook is, dit is niet altijd te staven met de historische werkelijkheid. Met deze belangrijke waarschuwing in het achterhoofd is het nu mogelijk het begrip acculturatie verder te onderzoeken.

¹³ Berry, ‘Conceptual approaches to acculturation’, 33.

¹⁴ I. Bashakow, ‘A Neo-Boasian conception of cultural boundaries’, *American Anthropologist* 106:3 (2004) 443-458, aldaar 443.

¹⁵ F. Naerebout en M.G. Versluys, ‘L’acculturation n’est qu’un mot.’ Cultuurcontact en acculturatieprocessen in de oudheid: een inleiding’, *Leidschrift* 21:3 (2006) 7-23, aldaar 10.

¹⁶ Naerebout en Versluys, ‘L’acculturation n’est qu’un mot.’, 10.

Psychologische acculturatie

Acculturatie vindt, zoals uit het voorgaande bleek, plaats wanneer twee (of meer) cultuursystemen met elkaar in aanraking komen en er vervolgens veranderingen plaatsvinden in één of beide cultuursystemen naar aanleiding van dit contact. Het kijken naar veranderingen in cultuursystemen heeft als nadeel dat het moeilijk is om 'in te zoomen' en te kunnen kijken naar veranderingen in de cultuurervaring op individueel niveau, terwijl dit soms juist wel wenselijk is. Op individueel niveau kunnen de gevolgen van acculturatieprocessen concreter in beeld gebracht worden. Daarom is het van belang om een scheiding aan te brengen in de verschillende niveaus waarop acculturatie wordt waargenomen. Deze scheiding tussen acculturatie op groepsniveau en acculturatie op individueel niveau is van belang om twee redenen. Ten eerste omdat het individuele menselijke gedrag samenhangt met de culturele context waarin het plaatsvindt. Ten tweede speelt het individuele gedrag van een persoon een grote rol bij veranderingen in de culturele context. Acculturatie heeft bovendien op groepsniveau een ander effect dan op individueel niveau. Bij acculturatie op een groepsniveau zijn de veranderingen meestal in de sociale structuur van de groep, de economische basis of in de politieke organisatie van de groep. Op het niveau van de individu hebben de veranderingen meestal invloed op de identiteit, waarden of gedrag van het individu.¹⁷ Voor dit onderzoek is acculturatie 'bottom-up' belangrijk om het effect zo volledig mogelijk te kunnen waarnemen.

Het begrip 'psychologische acculturatie' geeft de veranderingen bij een individu of kleine gemeenschap aan die deelnemer is aan een situatie van cultuurcontact: een persoon die direct beïnvloed wordt door de externe cultuur en door de veranderende cultuur waarvan de individu lid is. Het begrip werd door Graves voor het eerst uitgewerkt.¹⁸ Moderner onderzoek naar psychologisch acculturatie is onder andere uitgevoerd door Sam en Berry.¹⁹ De mate waarin een individu mee verandert met de culturele context is afhankelijk van diverse factoren, zoals participatie aan het cultuurcontact, en de omstandigheden waarin een individu in aanraking komt met een andere cultuur.²⁰ Ook speelt de mate

¹⁷ D.L. Sam, 'Acculturation: conceptual background and more components', in: D.L. Sam, J.W Berry (eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (Cambridge 2006) 11-26, aldaar 14.

¹⁸ T.D. Graves, 'Psychological acculturation in a tri-ethnic community', *Southwestern Journal of Anthropology* 23:4 (1967) 337-350.

¹⁹ Sam, 'Acculturation: conceptual background and more components'.

²⁰ Berry, 'Conceptual approaches to acculturation', 19.

van emotionele investering in het cultuurcontact een belangrijke rol.²¹ Er zijn volgens Berry een aantal mogelijke strategieën voor cultuurcontact op individueel niveau. Hiervoor zijn twee vragen van belang: ‘Is het belangrijk om de eigen culturele identiteit te behouden?’ en ‘Is het van belang om relaties aan te gaan met de samenleving (dus de culturele identiteit van het gastland)?’. Aan de hand van de persoonlijke antwoorden op deze vragen kunnen een viertal situaties optreden, te weten integratie, assimilatie, segregatie of marginalisatie.²² Wanneer een individu bijvoorbeeld veel waarde hecht aan het behouden van de eigen culturele identiteit, maar tegelijkertijd ook aan het onderhouden van relaties met de gastcultuur, is integratie de gekozen strategie. Wanneer een individu veel waarde hecht aan het behouden van de eigen culturele identiteit en niet geïnteresseerd is in het onderhouden van relaties met de gastcultuur, kiest dit individu voor segregatie als strategie. Wanneer een individu daarentegen weinig waarde hecht aan het behouden van de eigen culturele identiteit en juist veel waarde hecht aan het aangaan van relaties met de samenleving, kiest hij of zij dus voor assimilatie als belangrijkste strategie. Wat voor een individu in een vreemde cultuur dus de beste strategie is, bepaalt hij of zij voor een groot deel zelf, volgens Berry, door zichzelf een plaats toe te delen op de schaal tussen integratie en marginalisatie. Er ontvouwt zich dus een ingewikkeld en gecompliceerd beeld van culturele interactie op diverse niveaus.

Toerisme en acculturatie

Dit onderzoek richt zich op de rol van toerisme bij het proces van acculturatie. Het onderzoeken van toerisme binnen het kader van acculturatie is relevant, want toerisme is een van de meest voorkomende gelegenheden van een-op-een cultuurcontact. Dit maakt toerisme een belangrijke factor in het proces van acculturatie. Toerisme is niet slechts zon, zee en strand, maar een belangrijke context voor het bestuderen van de effecten van intercultureel contact.²³ Het is een complex proces waarbij toeristen en hun ontvangers of ‘hosts’ in contact komen met elkaar en elkaars cultuur. Enerzijds wordt de toerist direct of indirect geconfronteerd met de cultuur van het gastland, die vervolgens weer de cultuur van het

²¹ S. Bochner, ‘Sojourners’, in: D.L. Sam en J.W. Berry (eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (Cambridge 2007) 181-197, aldaar 184.

²² J.W. Berry, ‘Immigration, acculturation, and adaptation’, *Applied Psychology* 46:1 (1997) 5-68, aldaar 10-11.

²³ T. Berno en C. Ward, ‘Innocence abroad: A pocket guide to psychological research on tourism’, *American Psychologist* 60:5 (2005) 593-600, aldaar 595.

thuisland kan beïnvloeden. De cultuur van het gastland kan ook beïnvloed worden door het toerisme op een velerlei manieren.²⁴ Een nauwkeurige definitie van de term toerisme is van essentieel belang voor een goed begrip ervan. Vanaf het begin van het wetenschappelijke onderzoek naar toerisme zijn er een aantal pogingen gedaan om het begrip toerisme te definiëren. In 1963 organiseerden de Verenigde Naties een conferentie over reizen en toerisme in Rome. Op dit congres werd een definitie geformuleerd, die door vele auteurs na de conferentie geaccepteerd werd en in het debat werd opgenomen.²⁵

[T]he term “visitor” describes any person visiting a country other than that in which he has his usual place of residence, for any other reason than following an occupation remunerated from within the country visited.

Tourist, i.e. temporary visitors staying at least twenty-four hours in the country visited and the purpose of whose journey can be classified under one of the following headings: (a) leisure (recreation, holiday, health, study, religion, and sport), (b) business, family, mission, meeting.²⁶

Uit deze definitie wordt duidelijk dat een aantal criteria gelden om een individu tot een toerist te kunnen rekenen. Allereerst wordt een toerist in deze definitie erkend als een subcategorie van de groep ‘visitors’ of bezoekers. Dit zijn personen die in een land zijn dat niet hun gebruikelijke verblijfplaats is. Het doel van de bezoeker wordt ook gespecificeerd, en is niet het uitoefenen van een bezigheid die een inkomen genereert in het land van bezoek. De subcategorie ‘toerist’ kent naast deze kenmerken nog een aantal andere. Het tijdsbestek van het bezoek aan het land van bezoek wordt gesteld op minstens 24 uur en het doel van het bezoek moet vallen onder de volgende categorieën: vrijetijdsbesteding (namelijk recreatie, vakantie, gezondheid, studie, religie en sport) of zaken, familie, missie, vergaderingen. De definitie van de VN-conferentie omvat een aantal elementen waarover nog steeds discussie plaatsvindt, maar over het algemeen wordt de definitie van de conferentie overgenomen in veel literatuur. Een punt waarop

²⁴ G. Dann, D. Nash en P. Pearce, ‘Methodology in tourism research’, *Annals of Tourism Research* 15 (1988) 1-28, aldaar 3.

²⁵ N. Leiper, ‘The framework of tourism’, *Annals of Tourism Research* 6:4 (1979) 390-407, aldaar 393.

²⁶ International Union of Official Travel Organizations, *The United Nations’ conference on international travel and tourism, Rome* (1963) 14.

auteurs de definitie aanvechten is de vraag of zakelijke reizen tot toerisme gerekend mag worden. De definitie van de VN-conferentie maakt expliciet dat er een scala aan mogelijke doelen is voor een toerist, maar sluit activiteiten uit die gericht zijn op het genereren van een inkomen in het land van bezoek. Een zakenreis wordt in deze definitie dus wel beschouwd als toerisme, maar een vakantiebaantje niet. Smith, bijvoorbeeld, rekent zakelijke reizen daarentegen niet tot toerisme. In haar definitie van toerisme is de vrijwilligheid om de gebruikelijke woonplaats te verlaten van belang, en de doelen van de toerist worden beperkt tot de wens om verandering te kunnen ervaren.²⁷ Bij deze definities kan een toerist dus om verschillende redenen besluiten om op reis te gaan, zoals het bezoeken van andere, vreemde culturen, historische bezienswaardigheden of een indrukwekkende natuur, maar reizen met een zakelijk karakter, worden niet als toerisme beschouwd.²⁸ Dit is een belangrijk aandachtspunt voor een historische studie naar de rol van toerisme bij acculturatie. In onze moderne tijd is er voor de meeste mensen een duidelijk onderscheid tussen het privé-sfeer en de zakelijke sfeer. Wie op vakantie gaat, doet dit over het algemeen om even weg te zijn uit het drukke leven, zich te kunnen verwonderen over een vreemde omgeving en te kunnen ontspannen. Voor de mens in de oudheid was deze scheiding tussen werk en privé wellicht minder goed te maken en was er tot op zekere hoogte een fluïde scheiding tussen de twee. Om deze reden is het in het kader van dit onderzoek om de definitie van de conferentie deels te omzeilen op het punt van de generatie van inkomen in het land van bezoek. Ook moet er in dit onderzoek wat coulant worden omgesprongen met het criterium uit sommige definities dat een toerist naar een land reist dat niet het land is waar hij of zij gewoonlijk verblijft. Het Romeinse Rijk in de Keizertijd strekte zich uit over een groot deel van Europa, Afrika en Azië, maar was geen natiestaat in de moderne zin van het woord. Het is om deze reden voor dit onderzoek van belang om reizen binnen de provincies van het Romeinse Rijk ook als toerisme te beschouwen.

Het onderzoek naar toerisme is nog relatief jong. Statistische gegevens over toerisme (hoofdzakelijk toerisme in West-Europa) zijn pas vanaf de jaren '20 van de vorige eeuw verzameld en het fenomeen wordt vanaf de tweede helft van de vorige eeuw als een legitiem onderzoeksgebied

²⁷ V.L. Smith (ed.), *Hosts and guests: The anthropology of tourism* (Philadelphia 1977) 2.

²⁸ Smith, *Hosts and guests: The anthropology of tourism*, 2-3.

beschouwd.²⁹ Toerisme als zelfstandig onderzoeksveld kan grofweg vanuit twee disciplines beschouwd worden, namelijk de historische discipline en de sociaalwetenschappelijke. Beide disciplines hebben een verschillend doel voor ogen. Een onderzoek naar toerisme vanuit historisch perspectief richt zich voornamelijk op toerisme in een bepaalde periode, om de betreffende periode beter te kunnen reconstrueren, maar zonder de bredere modellen en concepten toe te hoeven passen op het onderzoek. De sociaalwetenschappelijke onderzoeker is meer geïnteresseerd in het construeren van een meer algemeen begrip van het fenomeen. Een onderzoek naar toerisme in de geschiedenis levert de sociaalwetenschappelijke onderzoeker voorbeelden die bij kunnen dragen aan het maken van een model of begrip van het fenomeen toerisme, waarbij de historiciteit van de data niet van centraal belang is.³⁰ Juist de combinatie van deze twee onderzoeksgebieden kan leiden tot een completer beeld van de rol van toerisme bij acculturatieprocessen.

Acculturatie bij toerist

De volgende stap in dit onderzoek is het onderzoeken van de gevolgen van toerisme op de cultuur van de toerist zelf. De cultuur van een toerist kan door contact met de cultuur van het gastland beïnvloed worden, zelfs op relatief grote schaal. De indrukken die een toerist krijgt op zijn of haar reis, kunnen in het eigen land een rol gaan spelen. De interactie tussen toerist en host is anders dan in veel andere situaties van cultuurcontact, zoals bijvoorbeeld bij migranten en vluchtelingen. Voor de toerist wordt het contact met een vreemde cultuur als interessant en uniek gezien, omdat het een nieuwheid is. Voor de host is de relatie met de toerist veelal oppervlakkig. Er is sprake van een asymmetrische verhouding tussen toerist en host met betrekking tot economische omstandigheden en kennis. De toerist heeft meestal meer materiële welvaart, terwijl de host meer kennis heeft over de lokale cultuur, de omgeving, en prijzen, bijvoorbeeld.³¹ In tegenstelling tot andere situaties van cultuurcontact (verkeer van vluchtelingen, migratie, tijdelijke migranten), verblijven sommige toeristen in zogenaamde ‘toeristen-getto’s’, afgezonderd van de verblijfplaats van de lokale bevolking. Andere toeristen besluiten juist bewust om midden in de gemeenschap van de host te verblijven. Dit is ook relevant voor de mate van

²⁹ J. Towner, ‘Approaches in tourism history’, *Annals of Tourism Research* 15 (1988) 47-32, aldaar 48.

³⁰ Towner, ‘Approaches to tourism history’, 51.

³¹ Berno en Ward, ‘Innocence abroad’, 594.

acculturatie. Ook hebben toeristen over het algemeen meer vrijheid in het bepalen van hun dagbesteding dan de host. Toeristen hoeven zich niet per definitie aan te passen aan de cultuur van het gastland, zij zijn immers als toerist in de positie van toeschouwer of bewonderaar. Dit ‘privilege’ van de toerist maakt dat de noodzaak van acculturatie vooral merkbaar is bij de gastcultuur, en dan vooral de leden van de gastcultuur die zich beroepsmatig met toeristen bezig houden.³² Toch kan acculturatie ook plaatsvinden bij de toerist. Een goed voorbeeld hiervan is de verandering van de voedselcultuur. In veel Westerse landen zijn gerechten populair geworden die in andere delen van de wereld hun oorsprong vinden. In een onderzoek naar de voedselvoorkeuren van inwoners van het Verenigd Koninkrijk kwam naar voren dat een groot aantal van de voedselvoorkeuren van de testpersonen niet van oorsprong afkomstig was uit het Verenigd Koninkrijk.³³ Een van de mogelijke verklaringen hiervoor is dat door de toenemende mogelijkheid om verre reizen te maken, steeds meer mensen in aanraking komen met de keuken van andere culturen. Het feit dat in bijna elke stad een ruime keuze aan buitenlands voedsel beschikbaar is, zowel in de vorm van restaurants als in de supermarkt, geeft aan dat voedsel een belangrijke factor is in een proces van acculturatie. Een buitenlands gerecht kan vervolgens zelf ook een proces van acculturatie ondergaan wanneer een gerecht een mengeling van elementen van zowel de oorspronkelijke als de nieuwe cultuur omvat. Het belang van toerisme kan hier niet expliciet aangetoond worden, maar het is aannemelijk dat toerisme wel een rol speelt bij de verspreiding van verschillende cultuurelementen. Ook andere, vaak trendgevoelige aspecten van cultuur kunnen worden beïnvloed door toerisme. Voorbeelden hiervan zijn kleding, muziek taal en levenshouding. Waar mensen geïnspireerd raken door de cultuur van een gastland, bestaat de kans dat zij een deel hiervan implementeren in de eigen cultuur en vindt er acculturatie plaats. Bij al deze voorbeelden is het zeer lastig om toerisme als oorzaak expliciet te maken. Toerisme is zeker niet de enige oorzaak van acculturatie, toch mag het belang ervan niet onderschat worden.

De term ‘cultuurshock’ wordt gebruikt om de effecten van contact met een andere cultuur te omschrijven, de angst die voortkomt uit het verliezen van bekende signalen en symbolen in de sociale

³² D. Nash, ‘Tourism as a form of imperialism’, in: V.L. Smith (ed.), *Hosts and Guests: The anthropology of tourism* (Philadelphia 1977) 33-47, aldaar 41.

³³ J. Mitchell, ‘Food acceptance and acculturation’, *Journal of Foodservice* 17:2 (2006) 77-82, aldaar 77.

omgang.³⁴ Deze effecten zijn meestal negatief van aard. De cultuurshock kan tot uiting komen in een zeer groot aantal situaties in een vreemde cultuur, maar omvat in grote lijnen een aantal aspecten. Er kan sprake zijn van spanning die ervaren kan worden wegens de moeite van het aanpassen aan een andere cultuur, het gevoel van verlies en ontvreemding van vrienden en familie, sociale en professionele status, gevoelens van afwijzing door de cultuur van het gastland, verwarring over sociale rol en identiteit, en gevoelens van onmacht door het niet in staat zijn het hoofd te bieden aan de nieuwe omgeving.³⁵ Ook een gevoel van isolatie is veel voorkomend, doordat men in de vreemde cultuur soms als ‘anders’ behandeld wordt.³⁶ Het komt vaak voor dat toeristen ziek worden tijdens hun verblijf en dit wordt vaak geweten aan de andere voeding, klimaat of slechte sanitaire voorzieningen. Dit is waarschijnlijk inderdaad in vele gevallen de oorzaak van de ziekte, maar het zou ook mogelijk kunnen zijn dat sommige klachten, zoals hoofdpijn, oververmoeidheid, dermatologische klachten en klachten aan de spijsvertering, een meer psychosomatische oorsprong hebben en gelinkt kunnen worden aan de schok en verrassing van de verschillen in levensstijl, waarden en gewoontes van de gastcultuur.³⁷ Cultuurshock kan worden weergegeven in een model dat zich laat uitzetten als een U-curve.³⁸ Dit model is gebaseerd op theorieën over tijdelijke migranten bij een gebrek aan veldonderzoek naar toerisme. Het model gaat uit van een U-vormige curve die het verloop van een adaptatieproces weergeeft waarbij tijd horizontaal uitgezet wordt en de mate van ervaren geluksgevoelens verticaal. In het begin van het verblijf in een vreemde cultuur is er vaak een positief gevoel over de aankomst, die na verloop van tijd gevolgd wordt door de desillusie en vijandigheid die het verblijf in de vreemde cultuur oplevert als de realiteit inzet. Het individu is verwijderd van vrienden en familie en weet zich moeilijk een weg te vinden in deze cultuur, waarbij het individu de sociale vaardigheid van de ervaring in de eigen cultuur niet kan toepassen. Uiteindelijk volgt aanpassing en nog later assimilatie wanneer het individu leert wennen aan de omstandigheden in de nieuwe omgeving en op diverse vlakken nieuwe vaardigheden leert. Deze U-

³⁴ R. S. Lazarus en S. Folkman, *Stress, appraisal and coping* (New York 1984) 70-71.

³⁵ A. Furnham, ‘Tourism and culture shock’, *Annals of tourism research* 11 (1984) 41-57, aldaar, 45.

³⁶ Lazarus en Folkman, *Stress, appraisal and coping*, 71.

³⁷ Furnham ‘Tourism and culture shock’, 49.

³⁸ W. Searle en C. Ward, ‘The prediction of psychological sociocultural adjustment during cross-cultural transitions’, *International Journal of Intercultural Relations* 14 (1990) 449-464, aldaar 450.

curve is geaccepteerd als een van de belangrijkste verklaringen voor ervaringen van interculturele adaptatie van toeristen.³⁹

Acculturatie bij de host

Acculturatie in het gastland kan op verschillende manieren plaatsvinden. Wanneer een toerist een land bezoekt, kan hij of zij elementen hiervan overdragen via cultuurcontact. Op individueel niveau kan op dezelfde manier waarop een toerist elementen uit de gastcultuur in de eigen cultuur implementeert, een host ook cultuurelementen overnemen van de toerist. Op collectief niveau kan er ook een verandering plaatsvinden door cultuurcontact. De studie van Allen suggereert dat de mate van toerisme in een gebied invloed kan hebben op het gemeenschapsgevoel van de host-gemeente. Wanneer er in een samenleving weinig of middelmatig veel toerisme is, kan dit een positieve bijdrage leveren aan het saamhorigheidsgevoel van een gemeenschap.⁴⁰ Dat toerisme een grote impact kan hebben op de cultuur en leefomgeving van de host, blijkt uit een onderzoek van Berno naar gemeenschappen op een eilandengroep in de Pacifische oceaan, waar wederkerigheid van zeer groot belang is. Iemand die de gastvrijheid van een ander ontvangt, zal dit over het algemeen beantwoorden met een geschenk of door de volgende keer zelf iemand te ontvangen. Wanneer deze gemeenschappen bezocht worden door toeristen, raakt het systeem van wederkerigheid ontwricht.⁴¹ Het betalen met geld is in onze maatschappij gebruikelijk, maar niet in deze samenlevingen. De host ontvangt een toerist als een gast, die de daarbij behorende plichten toebedeeld krijgt, terwijl de toerist de transactie als afgerond ziet na betaling van een geldbedrag. Het geven van fooi in deze samenlevingen heeft een zelfde effect. Het 'schenken' van geld moet namelijk door de ontvanger beantwoord worden op een andere manier dan de service waar de tip voor gegeven werd.⁴² Er kan op deze manier een verandering ontstaan in traditionele omgangsvormen, die zonder toerisme niet plaats zou vinden. Ook kan toerisme in het gastgebied op de lange termijn invloed hebben op andere culturele praktijken van een gastland.⁴³ Een voorbeeld

³⁹ P. Hottola, 'Culture confusion: Intercultural adaptation in tourism', *Annals of Tourism Research* 31:2 (2004) 447-466, aldaar 448-449.

⁴⁰ L.A. Allen, P.T. Long, R.R. Perdue e.a., 'The impact of tourism development on residents' perceptions of community life', *Journal of Travel Research* 27:1 (1988) 16-21.

⁴¹ T. Berno, 'When a guest is a guest', *Annals of Tourism Research* 26:3 (1999) 656-675.

⁴² Berno, 'When a guest is a guest', 658

⁴³ P. Brunt en P. Courtney, 'Host perceptions of sociocultural impacts' *Annals of tourism research* 26:3 (1999) 493-515, aldaar, 496.

hiervan is de erosie van een lokale taal of dialect.⁴⁴

Een ander effect van acculturatie bij de gastcultuur is meer economisch van aard. De manier waarop in een bepaald gebied geld verdiend wordt, kan sterk veranderen door toerisme. Een gebied moet het hoofd kunnen bieden aan de eisen van de toerist. Dit betekent dat er investeringen in de infrastructuur noodzakelijk kunnen worden, een opvoering van industriële activiteiten en dat er personeel beschikbaar moet zijn om in de diverse aspecten van toerisme te kunnen voorzien: accommodatie, voeding, entertainment, et cetera. Er kan, afhankelijk van het gebied en de aard van het toerisme, een 'serving class' ontstaan, die gespecialiseerd is in toerisme, en hiervoor ook sociale vaardigheden moeten ontwikkelen die het vaak oppervlakkige en commerciële contact met toeristen ondersteunen.⁴⁵ Deze 'serving class' ervaart vaak de grootste druk tot aanpassing en acculturatie, omdat voor hen het inkomen van de toerist afhangt. Voor andere leden van de gastcultuur is deze noodzaak tot aanpassing aanzienlijk minder groot, omdat deze zich buiten de direct toeristische omgeving bevinden. Een hoteleigenaar is immers voor zijn brood afhankelijk van de wensen en voorkeuren van zijn gasten en heeft er baat bij om het de toerist zoveel mogelijk naar de zin te maken. Het leren van een andere taal, het verzorgen van voedsel dat de toeristen bevalt, zijn allemaal aspecten waarin hij zich aanpast. In een café, waar vaak niet alleen toeristen komen, is deze noodzaak al snel een stuk minder groot, omdat hij niet volledig van de toerist afhankelijk is, bijvoorbeeld in financieel opzicht. Er wordt in de literatuur gedebatteerd over de mate waarin toerisme een voornamelijk positief of juist negatief effect heeft op de economie van de gastcultuur.⁴⁶ Sommige auteurs menen dat toerisme een voornamelijk positief effect op een gastcultuur heeft, omdat toerisme werkgelegenheid schept en leidt tot investeringen en verbeteringen aan de infrastructuur van een land of gebied.⁴⁷ Andere auteurs wijzen meer op nadelige effecten, zoals overbevolking en de voorkeur voor investering in winstgevende zaken, zoals hotels en zwembaden, dan aan zaken die geld kosten, zoals een rioleringsysteem.⁴⁸ Een ander belangrijk effect van toerisme is dat

⁴⁴ C. Ryan, *Recreational tourism: A social science perspective* (London 1991).

⁴⁵ Nash, 'Tourism as a form of imperialism', 43.

⁴⁶ Brunt en Courtney, 'Host perceptions of sociocultural impacts', 495.

⁴⁷ R. Sharpley, 'The consumption of tourism', in: R. Sharpley en D.J. Telfer (eds.), *Tourism and development: Concepts and issues* (Clevedon 2002) 300-318, aldaar 301.

⁴⁸ B. McKercher, 'Some fundamental truths about tourism: Understanding tourism's social and environmental impacts', *Journal of Sustainable Tourism* 1:1 (1993) 6-16, aldaar 8.

een aantal sociale en menselijke relaties in de commerciële sfeer worden gebracht en zodoende een onderdeel worden van het genereren van een inkomen in het gastland. Hierdoor worden sociale relaties gecommmercialiseerd.⁴⁹ Deze aspecten dragen bij aan de verandering of ontwikkeling van de cultuur van een land.

De ABC van acculturatie

In de afgelopen decennia is er een theoretisch raamwerk ontwikkeld op basis van voorgaande studies dat de effecten van cultuurcontact in kaart brengt: de ABC van acculturatie (*Affect-Behavior-Cognition*).⁵⁰ Dit model is onder meer gebaseerd op de acculturatie-theorie van Berry. Het legt de nadruk op drie concepten, namelijk *stress and coping*, *culture learning* en *social identification*. Deze drie concepten benaderen de effecten van cultureel contact vanuit verschillende invalshoeken en maken dit theoretische raamwerk uitstekend geschikt om acculturatie op een meer individueel niveau te onderzoeken.

Het eerste concept, *stress and coping* omvat alle zogenoemde *affective components* en geeft de mate van psychologisch welzijn en tevredenheid weer van een individu bij cultuurcontact. Deze theorie gaat er van uit dat stress een onvermijdelijke factor is bij veranderingen in het leven van een individu in een proces van transculturele overgangen. Daarom moet een individu manieren verzinnen om met deze stress om te gaan of deze te elimineren om op langere termijn te kunnen blijven functioneren in de nieuwe omgeving.⁵¹ Het fenomeen ‘cultuurshock’ bijvoorbeeld, wordt in deze categorie A geplaatst, omdat *stress* en *coping* bij dit fenomeen een belangrijke rol spelen.

De tweede categorie is *culture learning*. In deze categorie worden elementen geplaatst die ervoor zorgen dat een individu nieuwe vaardigheden aanleert om te kunnen overleven in een vreemde omgeving, of te kunnen interacteren met deze omgeving. Dit concept legt de nadruk op het gedrag (*behavior*) van personen tijdens of als gevolg van cultuurcontact. In dit model wordt sociale interactie beschouwd als een ‘mutually organised and skilled behavioral performance’.⁵² Elke cultuur heeft haar

⁴⁹ T. Berno, ‘When a guest is a guest’, 671.

⁵⁰ Ibidem, 595.

⁵¹ Y. Yue en Q. Lee, ‘From “cultural shock” to “ABC framework”: development of intercultural contact theory’, *International Journal of Innovative Interdisciplinary Research* 1:2 (2012) 133-141, aldaar 137-138.

⁵² Yue en Lee, ‘From “cultural shock” to “ABC framework”’, 137.

eigen communicatiepatronen, regels en conventies die het contact reguleren. Een individu is in zijn of haar eigen cultuur meestal uitstekend in staat om sociale interactie aan te gaan en kent de ongeschreven regels, de communicatiemiddelen en de gewoonten goed. Wanneer een individu in een situatie van intercultureel contact komt, is communicatie vaak een stuk moeilijker. Om te kunnen functioneren in een vreemde cultuur is het nodig om nieuwe competenties aan te leren om te communiceren. *Culture learning* is in zulke gevallen nodig om kennis over de dominante cultuur en om competenties voor contact te vergaren. Het verkrijgen van culturele kennis omvat ook het kennismaken van de communicatiepatronen, regels en conventies en andere vaardigheden die noodzakelijk zijn voor contact.⁵³

Tot slot is de derde categorie *social identification*, dit zijn kwesties rondom de culturele identiteit van het individu in cultuurcontact en hebben betrekking op *cognition*. Een individu baseert de eigen identiteit voor een deel op de culturele identiteit van een groep waartoe hij of zij zich rekent. Wanneer de wereld om een individu heen verandert, levert dit ook vragen op over de eigen identiteit van het individu.⁵⁴ Hierbij komen de vier strategieën voor intercultureel contact van Berry weer in beeld. Bij cultuurcontact is het voor veel individuen van belang om een van de strategieën aan te nemen: integratie, assimilatie, segregatie of marginalisatie. Men maakt hierbij dus een afweging tussen het belang van de eigen culturele identiteit en die van de culturele identiteit van het land of gebied waarin hij zich bevindt. De eigen identiteit wordt dus aangepast of blijft gelijk, maar in beide gevallen wordt daar een vaak actieve keuze in gemaakt. Door deze theorie te gebruiken wordt de grote diversiteit in reacties door bijvoorbeeld toerisme in kaart gebracht en gecategoriseerd.⁵⁵

In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste theorieën en modellen in het moderne onderzoek naar acculturatie in kaart gebracht. Met deze kennis is het mogelijk om het toerisme in de Romeinse Keizertijd in context van onderzoek naar acculturatie te brengen en zo het belang van toerisme in een proces van acculturatie te kunnen evalueren.

⁵³ Yue en Lee, 'From "cultural shock" to "ABC framework"', 137.

⁵⁴ Berno en Ward, 'Innocence abroad', 595-597.

⁵⁵ Bochner, 'Sojourners', 184.

Voordat er gekeken kan worden naar het toerisme in de keizertijd, is het eerst van belang om het fenomeen 'reizen' te verkennen en te onderzoeken in welke mate een reiziger in contact kwam met andere culturen nog voor hij op zijn bestemming aankwam, bij het voorzien in een aantal basisbehoeften als voedsel, slaap en seksualiteit.

Het Romeinse wegennet

Al ver voor het begin van de Keizertijd werd het Romeinse wegennet opgebouwd, met zeven hoofdwegen die in steeds kleinere wegen vertakten. Via deze zeven hoofdwegen en in combinatie met lokale wegen kon men vrijwel in het hele Italische schiereiland komen en was communicatie met grote delen van het Rijk mogelijk. Er waren een aantal soorten wegen in gebruik. De *viae publicae* waren wegen die door de rijksoverheid aangelegd waren, *viae vicinales*, die waren aangelegd op gezag van lokale bestuurseenheden en *via privatae*, wegen die door particuliere grondbezitters aangelegd waren.⁵⁶ Deze wegen waren in het algemeen zo recht mogelijk en waren aangepast aan het terrein waarop ze aangelegd werden en aan het verkeer dat van de wegen gebruik maakte. Zo werden wegen die het drukst waren en het zwaarst belast werden, bestraat met speciaal geselecteerde en duurzame steensoorten, terwijl een groot deel van het Romeinse wegennet, zoals in de provincies, waar minder zwaar verkeer was, bedekt was met een meer bescheiden materiaal zoals een soort gravel of grind.⁵⁷ Belangrijke en drukke verkeerspunten waren dus geschikt voor verkeer met wagens. In een groot deel van het Romeinse Rijk kon men echter met deze wagens niet uit de voeten. Dit kwam omdat de wegen niet overal breed genoeg waren voor verkeer met wagens in twee richtingen. Er was op sommige plaatsen sprake van verkeershinder die alleen lastdieren niet belemmerde en ook zorgden geografische obstakels voor problemen bij het reizen met een wagen. In bergachtige gebieden of moerassige gebieden bijvoorbeeld, zal er vrijwel geen verkeer met wagens zijn geweest. In deze gebieden was men afhankelijk van lastdieren of sjouwers.⁵⁸ Wie een reis wilde maken, moest zijn bagage dus aanpassen aan de plaats

⁵⁶ C. van Tilburg, *Romeins verkeer: weggebruik en verkeersdrukte in het Romeinse Rijk* (Amsterdam 2005) 36-37.

⁵⁷ Casson, *Travel in the ancient world*, 168-169.

⁵⁸ Van Tilburg, *Romeins verkeer: weggebruik en verkeersdrukte in het Romeinse Rijk*, 59.

waarnaar hij reisde. Een wagen was zeker handig, maar kon dus niet gemakkelijk het hele Rijk doorreizen. Het is goed mogelijk dat sjouwers afkomstig waren uit de gebieden waar wagens niet konden komen en zij tijdelijk vervanging voor deze wagens waren. In dit geval kon een toerist op zijn reis met diverse sjouwers uit allerlei gebieden in contact komen. De meeste weggebruikers liepen echter.

Wie in de Romeinse Keizertijdop reis wilde, kon dit doen via deze wegen. Door de verbeteringen die vanaf de heerschappij van keizer Augustus uitgevoerd werden, ontstonden er zoals gezegd een flink aantal mogelijkheden voor de antieke reiziger. Wegen werden veiliger doordat criminaliteit harder aangepakt werd, en het bestaande netwerk van wegen werd flink uitgebreid. Vrijwel het hele Romeinse Rijk werd aan het wegennet gekoppeld, zodat ook de meest afgelegen gebieden relatief goed te bereiken waren.⁵⁹ Ook werd ervoor gezorgd dat er langs belangrijke wegen hostels aanwezig waren, die zorgvuldig op een dagreis afstand van elkaar verwijderd waren.⁶⁰ Deze maatregelen vergrootten de mobiliteit van de Romein, en men kon relatief snel en gemakkelijk van de ene kant van het Rijk naar de andere reizen. Dit heeft naar alle waarschijnlijkheid ook invloed gehad op de mentaliteit van de Romeinen, waarbij het ondernemen van een reis steeds gewoner en toegankelijker werd en ook steeds sneller mogelijk was.⁶¹ De keizer bleef verantwoordelijk voor het onderhoud en de voortdurende uitbreiding van het wegennet, wat blijk geeft van het grote belang van dit net voor het Rijk.⁶² Ondanks de duidelijke verbeteringen van het wegennet bleef reizen langs de weg gevaarlijk. Het gevaar van beroving bleef, ook in het Keizerrijk, op de loer liggen. Het reizen via zee was in dat opzicht veiliger, waarover later meer.

In een aantal dorpen of kleine steden, die gelegen waren langs grote wegen, zoals de Via Appia, was de structuur van de stad zo opgezet dat monumentale architectuur geconcentreerd was langs de weg. Een voorbeeld van zo'n dorp is Minturnae. In deze plaats hebben opgravingen aangetoond dat er langs de Via Appia winkels lagen, maar ook een badhuis en een aantal tempels. Ook zijn er resten van een

⁵⁹ Strabo 4.6.6

⁶⁰ L. Foubert en D.J Breeze, 'Mobility in the Roman Empire', in: J. Leary (ed.), *Past mobilities. Archaeological approaches to movement and mobility* (Surrey en Burlington 2014) 175-186, aldaar 179-180.

⁶¹ Van Tilburg, *Romeins verkeer: weggebruik en verkeersdrukte in het Romeinse Rijk*, 71.

⁶² Inscriptie CIL III 7203 beschrijft hoe keizer Vespasianus in verschillende delen van het Rijk reparaties aan de wegen heeft laten uitvoeren en CIL III 8267 beschrijft hoe keizer Trajanus nieuwe wegen aan liet leggen, die dwars door een bergachtig gebied heen lopen en bochten vermijden.

marktgebouw gevonden langs de weg. Analyse van het bouwmateriaal van een van de tempels toont aan dat deze gebouwd is na het jaar 64. Dit betekent dus dat het tempelcomplex is aangelegd toen de Via Appia al een van de belangrijkste wegen in het Romeinse Rijk was. Dit doet Laurence vermoeden dat dorpen en steden hun meest prestigieuze architectuur langs grote wegen bouwden in plaats van rondom het forum om hun glorie en welvaart te tonen aan iedereen die voorbij kwam. Door de stadsstructuur waarbij de monumentale gebouwen langs grote wegen werden aangelegd, kon de reiziger in een oogopslag zien wat de status en de culturele welvaart was van de inwoners van de stad waar hij doorheen reisde.⁶³ Dit was blijkbaar belangrijker dan de behoefte van inwoners aan een open ruimte en ruimte voor sociale interactie.⁶⁴ De weg kon namelijk ook een basis van problemen zijn tussen reizigers en inwoners van een plaats. De behoeften van reizigers en inwoners konden dusdanig verschillen dat conflicten het gevolg waren. De Romeinse weg was een structuur die bedoeld was om personen en goederen zo snel mogelijk van A naar B te geleiden. Door het plaatsen van belangrijke architectuur direct langs de grote weg werden gebouwen die oorspronkelijk geassocieerd werden met rust en kalme vanwege hun traditionele ligging langs het forum nu een stuk lastiger te bereiken en dit werd ook gevaarlijker. Het gebeurde regelmatig dat er ongelukken plaatsvonden. Zelfs keizer Nero veroorzaakte ooit een ongeluk in een dorpje langs de Via Appia, waarbij een jongen om het leven kwam.⁶⁵ Deze situatie leidde er toe dat reizigers en inwoners in een belangenconflict verstrengeld raakten, wat ongetwijfeld het contact tussen reiziger en host niet altijd bevorderde.

De duur van een landreis was een belangrijk nadeel. Op een dag kon er tussen 15 en 60 kilometer worden afgelegd.⁶⁶ Wie echter lange afstanden wilde overbruggen, kon bijna niet om een reis over het water heen.

Reizen via het water

Het reizen via de zee of rivieren had een aantal belangrijke voordelen boven het reizen over de weg. In de eerste plaats had men bij het maken van een zeereis minder kans om overvallen te worden, hoewel piraterij nooit geheel uitgeroeid kon worden. Een ander belangrijk voordeel van een zeereis was dat het

⁶³ R. Laurence, *The roads of Roman Italy: mobility and social change* (London en New York 1999) 161.

⁶⁴ Laurence, *The roads of Roman Italy: mobility and cultural change*, 153-154.

⁶⁵ Suetonius, *Nero* 5

⁶⁶ Casson, *Travel in the ancient world*, 189.

vele malen sneller ging dan een reis over de weg en relatief een stuk comfortabeler was dan een lange voetreis. Door de Romeinse verovering en overheersing van een zeer groot gebied waren er goede verbindingen ontstaan in het waternet. Grote stedelijke centra waren met elkaar verbonden met scheepsroutes en ook kleinere havens konden via kustvaarders uitstekend bereikt worden.⁶⁷ Zoals vermeld was een van de belangrijkste voordelen van een zeereis de snelheid. Uiteraard hing de snelheid van een zeereis af van de stand en sterkte van de wind en de grootte en zwaarte van het schip. Zeereizen verliepen niet altijd volgens plan, want bij aanhoudend slecht weer of te zwakke wind moest een zeereis uitgesteld worden, hoewel er ook (handels)lieden die winstbejag boven hun veiligheid stelden en ondanks slecht weer toch het ruime sop kozen.⁶⁸ Uit een passage van Plinius de Oudere wordt duidelijk met welke snelheden schepen konden reizen. Deze snelheden kunnen zo hoog zijn door de ontwikkeling van zeilen gemaakt van een bepaalde plant.

[E]r is een plant die Egypte zo dicht bij Italië brengt, dat van twee gouverneurs van Egypte Galerius Alexandrië bereikte vanaf de Straat van Messina in zeven dagen en Balbillus in zes, en dat in de zomer vijftien jaar later de praetoriaanse senator Valerius Marianus Alexandrië bereikte vanuit Pozzuoli in negen dagen met een zeer vriendelijk briesje (...) [er is] een plant die Cadiz binnen een vaart van zeven dagen vanaf de Straat van Gibraltar naar Ostia, Spanje binnen vier dagen en de provincie Narbonne binnen drie dagen en Africa binnen twee.⁶⁹

Vanuit Puteoli kon de haven van Alexandrië dus in negen dagen bereikt worden volgens Plinius, en in het algemeen kon men het in Middellandse zeegebied in een kwestie van enkele dagen zeer veel plaatsen bereiken. Een andere, zeer beroemde passage van Plutarchus beschrijft Cato die de Senaat een vijg toont.

Daarna, zegt men, liet Cato met opzet in de senaat een Afrikaanse vijg vallen uit een plooi van zijn toga. De senatoren bewonderden de grootte en schoonheid van de

⁶⁷ P. Gouw, *Griekse atleten in de Romeinse Keizertijd (31 v. Chr. – 400 n. Chr.)* Proefschrift (Amsterdam 2009) 26.

⁶⁸ J.P.V.D Balsdon, *Life and leisure in ancient Rome* (New York 1969) 226.

⁶⁹ Plinius, *Naturalis Historia* 19.3-4, vertaling door autuer o.b.v. H. Beckham (Cambridge 1950).

vrucht, waarop hij zei dat het land dat deze vrucht voortbracht slechts drie dagen varen van Rome verwijderd was.⁷⁰

Vanuit Carthago kon dus in zo weinig als 2 of drie dagen de haven van Ostia bereikt worden. Een dergelijke snelheid kon uiteraard te voet nooit bereikt worden. De reis van Africa naar Ostia in twee dagen was echter wel een recordtijd, de meeste schepen zullen veel langer over deze reis gedaan hebben. In de gunstigste gevallen, wanneer de wind in de juiste richting stond, kon een gemiddelde snelheid van ongeveer 5 knopen gehaald worden en 120 zeemijlen op een dag.⁷¹

Een reis over het water had echter ook een aantal nadelen. Een zeereis kon zeer gevaarlijk zijn. Vooral wanneer er slecht weer was, was het risico op ongelukken erg groot en bij een storm konden schepen snel vergaan. In het Romeinse Rijk waren er geen passagierslijnen zoals in onze tijd. Een reiziger had dus weinig andere opties dan in de haven van een stad te wachten tot hij een schip vond dat in zijn richting ging. Veel grote schepen waren voorzien van extra ruimtes die door belangrijke gasten als slaapruijme gebruikt konden worden. Op sommige schepen, met name koninklijke schepen, waren deze extra vertrekken zelfs luxueus te noemen, rijkelijk ingerichte hutten met veel ruimte om te lopen en te ontspannen.⁷² Reizigers met minder aanzien konden een plaats op het dek zoeken of in de laadruimte van het schip.⁷³ De grotere havens van het Romeinse Rijk waren dus knooppunten van handel en scheepvaart. Een reiziger die gebruik maakte van een schip op weg naar zijn bestemming, kwam hier dus waarschijnlijk mensen uit alle windstreken tegen en van allerlei culturele achtergronden. Romeinse auteurs hadden over het algemeen weinig positieve woorden over scheepvaart over, omdat dit vaak op een lijn werd gesteld met handel, wat een weinig eervol beroep was.⁷⁴

Een handelsschip bleef over het algemeen dicht bij de kust en bood passagiers dus een relatief veilige overtocht in vergelijking met schepen die verder op zee gingen.⁷⁵ De periode waarop scheepvaart veilig was, was echter wel beperkt:

⁷⁰ Plutarchus, *Beroemde Romeinen, Cato de Oudere* 27, H.W.A. van Rooijen-Dijkman ed. (Amsterdam 2008).

⁷¹ L. Casson, *Ships and seamanship in the ancient world* (Princeton 1971) 287-289, 293-294.

⁷² Casson, *Ships and seamanship in the ancient world*, 180-181.

⁷³ L. Casson, *Everyday life in ancient Rome* (Baltimore en London 1998) 114-115.

⁷⁴ F. Meijer, 'Mare clausum aut mare apertum: Een beschouwing over zeevaart in de winter', *Hermeneus* 55:1 (1983) 2-20, aldaar 4-5.

⁷⁵ L. Casson, *Ships and seafaring in ancient times* (London 1994) 125-126

De woeste en onstuimige zee laat scheepvaart niet gedurende het hele jaar toe. Sommige maanden zijn daarvoor zeer geschikt, sommige maanden zijn twijfelachtig en in de overige maanden is volgens de wetten der natuur zeevaart voor schepen uitgesloten. (...) Vanaf de derde dag voor de Idus van november tot de zesde dag voor de Idus van maart zijn de zeeën gesloten. Want het weinige daglicht, de lange nachten, het dichte wolkendek, de duidstere mist, regenvlagen of sneeuwbuien houden niet alleen de schepen van zee, maar ook de reizigers van het land.⁷⁶

Uit dit citaat van Vegetius blijkt dat de zee een bepaalde periode van het jaar onbegaanbaar was voor schepen. Dit heeft ook gevolgen voor de periode in het jaar waarin toeristen in staat waren om af te reizen naar verre oorden; zij bleven afhankelijk van de krachten van de natuur.

Accommodatie en verblijf

Wie op een lange reis was, had bij het vallen van de avond een slaappleaats nodig. Wanneer mogelijk, deed een reiziger beroep op vrienden, familie of kennissen in de buurt om een slaappleaats te vinden. Lucius, de hoofdpersoon in het werk van Apuleius, heeft op zijn reis een brief van aanbeveling van een kennis bij zich, waarmee hij onderdak kan ontvangen van een gemeenschappelijke vriend.⁷⁷ Wanneer men niet op de gastvrijheid van een kennis in de omgeving kon rekenen, moest er een andere oplossing gevonden worden, waarbij soms de nodige creativiteit ingezet moest worden. Plutarchus beschrijft de acties die Cato de Jongere liet ondernemen om tijdens zijn reizen een slaappleaats te vinden.

Bij zonsopgang stuurde hij zijn bakker en kok naar de plaats waar hij wilde gaan overnachten. Deze gingen naar de stad, zeer fatsoenlijk en rustig, en wanneer Cato geen kennissen of vrienden of familieleden had daar, maakten zij zijn ontvangst in een herberg gereed, zonder iemand lastig te vallen. Wanneer er geen herberg was, richtten zij zich tot de lokale ambtenaren voor hun gastvrijheid, hun aanbod dankbaar acceptierend.⁷⁸

⁷⁶ Vegetius 4.39, F. Meijer ed. in: 'Mare clausum aut mare apertum: een beschouwing over zeevaart in de winter', *Hermeneus* 55:1 (1983) 2-20, aldaar 10-11.

⁷⁷ Apuleius, *Metamorphosen*, V. Hunink (ed.), *De gouden ezel* (Amsterdam 2003) 21.

⁷⁸ Plutarchus, *Cato Minor* 12, H.W.A. van Rooijen-Dijkman ed. (Amsterdam 2008).

Er waren dus verschillende mogelijkheden omtrent accommodatie voor reizigers van hoog aanzien. Het bezoek van een welgestelde reiziger werd tot in de puntjes verzorgd, zoals blijkt uit een brief uit 112 v.C., gericht aan een ambtenaar van de Egyptische stad Fayum:

Lucius Memmius, een Romeinse senator in een positie van aanzienlijk belang en eer reist van Alexandrië naar het district waarvan Arsinoë de hoofdstad is, om de bezienswaardigheden te bekijken. Ontvang hem in grootse stijl en zorg ervoor dat, op de gebruikelijke punten, verblijven gereed zijn gemaakt en dat de faciliteiten voor het aanmeren voor ze zijn klaargemaakt, (...) en dat de geschenken, waarvan een lijst is meegezonden met deze brief, aan hem gepresenteerd worden bij aankomst. Verzorg ook het meubilair voor de verblijven, het speciale voedsel voor Petesouchos en de krokodillen, wat er ook nodig is voor een bezoek aan het labyrint, offers, (...) In het algemeen, doe al wat mogelijk is om hem te plezieren; doe uw grootste moeite.⁷⁹

Kosten noch moeite werden gespaard voor de ontvangst van een man van aanzien en rijkdom. Wanneer de reiziger van minder aanzien een slaappleats zocht op zijn reis, waren er minder opties. Een optie voor de vermoeide reiziger onderweg was het opslaan van een kamp voor de nacht langs de weg of ergens anders, waarvoor hij zijn eigen spullen mee moest nemen. Dit was waarschijnlijk de minst aantrekkelijke optie omdat het zeker 's nachts gevaarlijk kon zijn op de weg. Wel was het de goedkoopste optie. Een herberg bood een aantrekkelijk alternatief voor reizigers die geen kamp in de natuur op konden of wilden slaan. Wanneer er langs de grote wegen gereisd werd, waren er vaak genoeg herbergen om te verblijven. Meer afgelegen routes hadden aanzienlijk minder aanbod op het gebied van accommodatie.⁸⁰ Voor reizigers had een overnachting in een stad of dorp voordeel boven het verblijf in een accommodatie langs de weg. Er was ten eerste meer keus in herbergen en hotels, ten minste in wat grotere plaatsen, en er was ook de mogelijkheid tot het vinden van het nodige vermaak en andere faciliteiten, zoals een bad of de mogelijkheid tot het wassen van kleding. In Pompeii is een gebouw opgegraven waarvan vermoed

⁷⁹ 'Lucius Memmius', *Sel. Pap.* 416, vertaling door auteur o.b.v. L. Casson (1994).

⁸⁰ Casson, *Travel in the ancient world*, 200-201.

wordt dat het een bordeel was. In Pompeii zijn er structuren gevonden van gebouwen, die vermoedelijk hostels of herbergen waren. Herbergen in Pompeii waren over het algemeen vrij klein, met ongeveer een dozijn kamers te huur.⁸¹ Herbergen in grotere steden, hadden waarschijnlijk meer kamers in de aanbieding. Er is niet altijd veel archeologisch bewijs voor het bestaan van herbergen of hostels in de buurt van toeristische attracties. In Delphi bijvoorbeeld, dat in het volgende hoofdstuk behandeld wordt, is geen bewijs voor dergelijke gebouwen aangetroffen. Het is echter wel zeer waarschijnlijk dat er een vorm van accommodatie aanwezig was in Delphi, aangezien.⁸² In Epidauros daarentegen zijn de structuren gevonden van een gebouw dat waarschijnlijk een hostel was.⁸³ Een andere vorm van accommodatie was het huren van een kamer bij een particuliere verhuurder. Eigenaren van een huis verhuurden soms een of meerdere kamers. Een plaquette op een huis in Tarragona in Spanje laat potentiële klanten weten dat hij kamers te huur heeft.

Ben je schoon en net, dan is hier een huis, klaar om je te ontvangen.

Ben je vies – ik schaam me het te moeten zeggen, dan ben je ook welkom.⁸⁴

Blijkbaar waren voor deze verhuurder alle gasten welkom, ongeacht hun mate van persoonlijke hygiëne. Blijkbaar had de eigenaar al vaker meegemaakt dat er mensen met mindere hygiëne in zijn kamers wilden overnachten.

Wanneer een vermoeide reiziger besloot te overnachten in een stad, had hij of zij naast een keuze in accommodatie vaak ook een ruime keuze aan eettentjes en restaurants waar hij ook was. Een *taberna* was de meest eenvoudige vorm van een restaurant, waar de klant bij de toonbank zijn maaltijd bestelde en deze vervolgens op straat op kon eten. Wie behoefte had aan wat meer ruimte om de maaltijd te nuttigen, kon naar een *popina*. Dit was een gelegenheid waar de klant wat meer ruimte had om te zitten en waar vaak ook wat vermaak aanwezig was.⁸⁵ In Pompeii, een relatief kleine stad, telde alleen de hoofdweg al ruim 20 *popinae*.⁸⁶ In een grotere stad zal ongetwijfeld een nog groter aanbod van

⁸¹ Casson, *Travel in the ancient world*, 208.

⁸² R. Weir, *Roman Delphi and its Pythian games* (Oxford 2004) 79.

⁸³ R.A. Tomlinson, *Epidauros* (London 1983) 84-85.

⁸⁴ ILS 6039, vertaling door de auteur o.b.v. L. Casson (1994).

⁸⁵ Casson, *Travel in the ancient world*, 212.

⁸⁶ *Ibidem*, 211.

eetgelegenheden zijn geweest. Reizigers die een herberg of restaurant bezochten, kwamen hier ongetwijfeld in contact met de lokale bevolking, die ook op dagelijkse basis gebruikmaakten van de faciliteiten van een stad. Uit archeologische vondsten uit onder andere Pompeii wordt duidelijk dat het openbare leven van veel Romeinen zich op straat afspeelde. Slechts de huizen van de allerrijksten waren voorzien van een keuken, waardoor vele Romeinen waarschijnlijk afhankelijk waren van de verkoop van voedsel op en rond de straten.⁸⁷ Het meest voor de hand liggende contact, namelijk dat met de herbergier, is in vele inscripties en andere bronnen vereeuwigd. Ontevreden hotelgasten krabbelden hun klachten vaak op de muur. Deze klachten konden betrekking hebben op allerlei zaken, van de te hoge prijzen door de gierige herbergier tot aan de gebrekkige voorzieningen in een kamer. In sommige inscripties wordt de herbergier verweten dat hij de wijn teveel verdunt, terwijl hij zichzelf pure wijn inschenkt.⁸⁸ Hotelgasten hadden vaak ruzie met de herbergier, vanwege hun vele lawaai en de nieuwsgierigheid.⁸⁹ Ondanks diverse voorzorgsmaatregelen, zoals portiers die naast de poort sliepen, waren herbergen een ideale plaats voor criminaliteit, magie en losbandigheid.⁹⁰ Wanneer een gast in een herberg het slachtoffer werd van diefstal, kon hij door een speciale wet zijn gestolen waren verhalen op de herbergier, die verantwoordelijkheid droeg voor het handelen van zijn slaven en bedienden, hoewel dit niet het geval was wanneer er zeer waardevolle spullen verdwenen waren.⁹¹ De kamers in een herberg waren vaak erg simpel en hadden weinig meer inrichting dan alleen een bed, een stoel en een po. Sommige kamers hadden zelfs dit basismeubilair niet beschikbaar. In zulke gevallen krabbelden gasten hun klachten over de gebrekkige kamerfaciliteiten op de muur, zoals in de volgende inscriptie uit een herberg uit Pozzuoli.

Herbergier, ik heb in het bed gepist. Ik had dat niet moeten doen, dat geef ik toe. Wil je weten waarom ik het deed? Er was geen po!⁹²

⁸⁷ M. Beard *Pompeii: The life of a Roman town* (London 2008)

⁸⁸ CIL IV 3948

⁸⁹ J.M. André en M.F. Baslez, *Voyager dans l'Antiquité* (Paris 1993) 463.

⁹⁰ Apuleius, *Metamorphosen*, 1.14-17.

⁹¹ Casson, *Travel in the ancient world*, 205.

⁹² CIL IV 4957, vertaling door auteur op basis van: L. Casson (1994).

In Pompeii zijn een aantal schilderijen gevonden die het leven in een bar of herberg illustreren. Deze afbeeldingen hebben betrekking tot amoureuze escapades, gokken en andere avonturen die bezoekers konden beleven in dergelijke gelegenheden. Het betalen voor seksuele transacties was waarschijnlijk normaal.⁹³ Een andere inscriptie, uit Zuidoost Italië, geeft een dialoog weer tussen een herbergier en een vertrekkende gast. Het geeft ons een inkijk in de prijzen die voor diverse diensten van een herberg gerekend werden, maar ook in de interactie tussen gast en host in een herberg.

‘Herbergier, laten we de rekening afhandelen.’

‘Een sextarius wijn en brood, één as. Voedsel, twee assen.’

‘Correct.’

‘Een meisje, acht assen.’

‘Ook correct.’

‘Hooi voor de ezel, twee assen.’

‘Die ezel wordt mijn dood nog!’⁹⁴

Het is opvallend dat de wijn en het brood samen worden afgerekend. Blijkbaar was het brood zo goedkoop dat de prijs er van bij de wijn inbegrepen zat. Gasten hadden de keuze uit een aantal kwaliteiten wijn, met bijpassend prijskaartje. De prijs van een goede wijn kon wel vier keer de prijs van de goedkoopste wijn zijn.⁹⁵ Ook valt in deze passage direct op dat sommige hotels blijkbaar ook prostituees aanboden aan hun gasten. Er zijn geen kosten in rekening gebracht voor de kamer, wat erop duidt dat in dit geval bij het gebruiken van een prostituee de kamerhuur inclusief was. Apuleius noemt in zijn werk ook een herberg waar de bazin zelf haar diensten als prostituee aanbiedt.⁹⁶ In Pompeii is een gebouw opgegraven waarvan vermoed wordt dat het een bordeel was. Erotische schilderijen aan de muur duiden hier onder andere op.⁹⁷ Dit bordeel had een aantal kleine ruimtes waar de prostituees vermoedelijk hun klanten konden ontvangen. Deze klanten waren niet bang om hun naam op een van de muren achter te laten als herinnering. Zij noteerden hun eigen naam, de naam van de prostituee met

⁹³ Beard, *Pompeii*, 229-232.

⁹⁴ CIL IX 2689, vertaling door auteur, o.b.v. L. Casson (1994).

⁹⁵ CIL IV 1679.

⁹⁶ Apuleius, *Metamorphosen* 1.7, V. Hunink ed. (Amsterdam 2003).

⁹⁷ Beard, *Pompeii*, 238-239.

wie zij waren geweest en vaak een schunnige mop of opmerking. Gasten die in een herberg gebruik maakten van de diensten van een prostituee, kwamen op deze manier ook in contact met een andere cultuur. De prostituees kwamen soms uit de plaats zelf, zoals bijvoorbeeld in het geval van de herbergbazin die zichzelf als prostituee aanbood, maar waarschijnlijk kwam een deel van de Romeinse prostituees zelf ook uit diverse delen van het Rijk of daarbuiten. Ook konden reizigers hun lastdier voor de nacht stallen en deze laten voeden in deze herberg.

Wat precies het voedsel was waarover in de voorgaande inscriptie wordt gesproken, is niet duidelijk. Wel is het zo dat de keizer zich bemoeide met het voedsel dat in herbergen geserveerd werd. Suetonius maakt melding van nieuwe regelgeving in tijdens de heerschappij van Nero, die restauranthouders verbood om gekookte etenswaren te verkopen, met uitzondering van peulvruchten en groenten, terwijl voorheen alle mogelijke hapjes te koop werden aangeboden.⁹⁸ Een mogelijke verklaring voor deze maatregelen is dat Nero de verspreiding van luxe en overdaad probeerde te voorkomen. Onder de heerschappij van Vespasianus werd dit beleid nog wat verder aangescherpt.⁹⁹ Het voedsel dat in herbergen en restaurants aangeboden mocht worden, werd dus door de keizer beperkt. Onduidelijk is in hoeverre dit beleid uit Rome daadwerkelijk doordrong tot in lokale herbergen en restaurants en daar het voedselaanbod beperkte. Het is ook goed mogelijk dat kleine herbergiers het beleid in de wind sloegen en de regels met voeten traden. Toeristen komen via het lokale voedsel ook in contact met de cultuur van de host. Beperking van het aanbod in voedsel leidt ook tot beperking van acculturatie via de maaltijd. Wanneer een reiziger in een herberg aankwam en daar een maaltijd nuttigde die om welke reden dan ook niet beïnvloed was door het beleid uit Rome, was dit een uitstekend voorbeeld van eerstehands cultuurcontact. In het geval dat de regels wel strikt werden nageleefd, betekende dit dus ook een beperking van het cultuurcontact tussen toeristen en hun host.

In dit hoofdstuk is een kort overzicht gegeven van de infrastructuur die ten grondslag lag aan het maken van een reis. Er is onderzocht in hoeverre de toerist in aanraking kon komen met andere culturen voor hij op zijn eindbestemming aankwam. Een reiziger op de weg kwam onderweg langs allerlei dorpen en steden. Vermoed wordt dat in sommige gevallen de meest prestigieuze gebouwen

⁹⁸ Suetonius, *Nero*, 16.

⁹⁹ Cassius Dio, 66.10.3.

bewust langs een grote weg werden gebouwd, zodat de allure van de stad voor iedere reiziger duidelijk was op het moment van doorreizen. Dit bracht de reiziger en de inwoners van zulke plaatsen met elkaar in contact, aangezien mensen die gebruik maakten van de gebouwen langs de weg, deze moesten bereiken. Dit kon soms gevaarlijke situaties opleveren en zal ongetwijfeld ook tot veel negatieve ervaringen hebben geleid tussen toerist en host.

Wanneer een reiziger onderweg overnachtte in een stad, kwam hij vaak uitvoerig in contact met de cultuur van de host. Contact vond plaats met de herbergier, met prostituees en in restaurants. Inscripties laten zien hoe dat contact er uit kon zien. Het eten in een restaurant of andere eetgelegenheid was gebruikelijk voor veel mensen en een toerist kwam dus waarschijnlijk in contact met inwoners van de plaats van overnachting, maar wellicht ook met reizigers uit andere plaatsen. Tegelijkertijd kwam de toerist zo ook in contact met de culinaire gewoonten van de plaats, die ook tot afspiegelingen van de cultuur zijn. Dorpen en steden die op de route naar toeristische attracties lagen, werden zo centra voor cultureel contact op relatief grote schaal. De vormen van toerisme en de cultuurcontacten die toeristen hadden, zijn het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Dit hoofdstuk behandelt toerisme in de Keizertijd in een aantal varianten. In de definitie die in het eerste hoofdstuk is geformuleerd, kwamen twee subcategorieën naar voren met de doelen van de toerist, namelijk ‘vrijtijdsbesteding’ (recreatie, vakantie, gezondheid, studie, religie en sport) en ‘overige doelen’ (zoals zaken, familie, missie, vergaderingen). In dit onderzoek wordt echter alleen de subcategorie ‘vrijtijdsbesteding’ onderzocht, vanuit de overweging dat het privéleven en het zakelijke leven van de meeste Romeinen in zekere mate in elkaar overliepen. Uit de definitie van het begrip toerisme uit het eerste hoofdstuk blijkt dat toerisme ophoudt bij een reis die het genereren van een inkomen in het land van bezoek tot doel heeft. Wat dit precies inhoudt, kan, zeker in het geval van het Romeinse Rijk, onduidelijk zijn en daardoor komt men terecht in een schimmig gebied tussen toerisme en handelsreizen. Door dit onderzoek te beperken tot de categorie ‘vrijtijdsbesteding’ kan dit probleem grotendeels omzeild worden.¹⁰⁰ Natuurlijk zijn deze categorieën niet exclusief. Het is immers ook goed mogelijk dat de doelen van een toerist door elkaar heen lopen en een plaats om meerdere redenen bezocht wordt. Zo kan het zijn dat Delphi niet uitsluitend werd bezocht door religieuze toeristen, maar simpelweg omdat de oude architectuur op zichzelf ook al een bezienswaardigheid was.¹⁰¹ De scheiding tussen de diverse categorieën zullen in de praktijk minder statisch zijn geweest als ze voor dit onderzoek gepresenteerd worden. Voor de leesbaarheid van dit onderzoek zal de opsplitsing van de doelen van de toerist in categorieën echter wel relevant zijn.

In de beperking van dit onderzoek worden hier vier van de doelen van de categorie vrijtijdsbesteding en toerisme behandeld, die in het vorige hoofdstuk beschreven zijn: recreatie, religie, educatie en sport. Hierbij wordt onder ‘recreatie’ ook het doel ‘vakantie’ verstaan en valt het doel ‘gezondheid’ samen met ‘religie’. Over wat er precies onder de categorie religie gerekend wordt, is geen volledige overeenstemming in de literatuur. Sommige auteurs, zoals Williamson, maken geen duidelijk onderscheid tussen pelgrims en recreatieve toeristen en wijzen er op dat het verschil tussen een pelgrim

¹⁰⁰ Onderzoek naar zakenreizen in het Romeinse keizerrijk is onder andere te vinden in: F. Meijer en O. van Nijf, *Trade, transport and society in the ancient world: a sourcebook* (London 1992).

¹⁰¹ Balsdon, *Life and leisure in ancient Rome*, 229.

en een toerist schuilgaat in het doel waarmee ze hun reis ondernemen. Het primaire doel van een pelgrim is religieus van aard, dat van een toerist is niet primair religieus. De beweegredenen van individuen in de oudheid zijn volgens Williamson niet voldoende te achterhalen om een onderscheid tussen pelgrim en recreatieve toerist te kunnen maken. Bovendien kon een heiligdom een aantal doelen dienen, waarvan religieuze focus en intentie zeker belangrijke doelen waren, maar vaak zeker niet de enige. Het tonen van votiefbeelden, openbaringen en andere zaken die een gevoel van verwondering oproepen was ook van belang. Ondanks deze bezwaren, die zeker aannemelijk zijn, wordt er in dit onderzoek weldegelijk een onderscheid gemaakt tussen religieus toerisme en recreatief toerisme, om in wat volgt de definitie van het begrip toerisme uit het eerste hoofdstuk vanuit zoveel mogelijk invalshoeken te kunnen bekijken.

Recreatief toerisme

Onder recreatief toerisme wordt in dit onderzoek het ondernemen van een reis met als voornaamste kenmerk een niet-religieus primair doel verstaan. In plaats daarvan is het doel van de recreatieve toerist, zoals de naam al aanduidt, recreatie. Problematisch kan echter de vraag zijn wat deze recreatie dan precies inhoudt. In de moderne literatuur is onduidelijkheid over de wensen van de Romeinse recreatieve toerist. Volgens sommige auteurs was de Romeinse toerist vooral op zoek naar bijzondere, wonderbaarlijke dingen, die men thuis niet kon zien, plaatsen waar iets bijzonders of bovennatuurlijks plaatsvond. De volgende passage geeft weer wat er door Severus als bezienswaardig werd beschouwd tijdens zijn verblijf in Egypte.

Severus verklaarde zelf later herhaaldelijk dat hij deze reis plezierig had gevonden vanwege de eredienst van de god Serapis, de kennismaking met de oudheden en de bijzondere dieren en plaatsen. Want met grote interesse bracht hij een bezoek aan Memphis, Memnon, de piramiden en het labyrint.¹⁰²

¹⁰² *Historia Augusta, Severus* 17, J. Nagelkerken ed. (Amsterdam 2012).

Ook van Germanicus is beschreven wat hem aantrok tijdens zijn bezoek in Egypte, door de beschrijving van Tacitus.

Overigens richtte Germanicus ook op andere wonderwerken zijn aandacht, waarvan de voornaamste waren: het stenen beeld van Memnon dat, wanneer het door de stralen van de zon wordt getroffen, het geluid van een menselijke stem uitzendt; voorts die piramiden, zo groot als bergen, opgetrokken door de onderlinge wedijver van de koningen en hun rijkdommen, te midden van zandverstuivingen die nauwelijks doorgang bieden; alsook die bassins, aangelegd door de bodem uit te graven, die dienen als vergaarbakken van het water van de Nijl wanneer hij buiten zijn oevers treedt; en op andere plaatsen wederom de vernauwingen van het stroombed van deze rivier, en zijn bodemloze diepte, die door geen enkel peiltuig van de onderzoekers te gronden is.¹⁰³

De plaatsen in Egypte waar Severus en Germanicus dus in geïnteresseerd zijn, zijn plaatsen die bekendstonden om hun oudheden, exotische natuur en om een religieuze attractie. De piramiden waarover Tacitus spreekt, zijn de piramiden van Gizeh. Romeinse reizigers konden dus erg geïnteresseerd zijn in het bezoeken van plaatsen die een wonderbaarlijk karakter hadden. Deze wonderbaarlijke zaken hadden bij voorkeur een kunstje of een bijzonderheid om aan de toeschouwer te kunnen laten zien en ze te verrassen. De Romeinse toerist had waarschijnlijk over het algemeen in mindere mate belangstelling voor natuur puur om de schoonheid ervan, men wilde graag verrast worden met iets buitengewoons. Geen enkel gebied in het Romeinse Rijk had zoveel te bieden dan Egypte, niet alleen aan de recreatieve toerist, maar ook aan andere toeristen, waarover later meer. Egypte was een gebied dat voor veel Romeinen tot de verbeelding sprak. Er waren bijzondere natuurfenomenen, zoals de Nijl, en exotische flora en fauna. Ook in cultureel opzicht had Egypte bezoekers veel te bieden:

¹⁰³ Tacitus, *Jaarboeken* 2.61 J.W. Meijer ed. (Baarn 1990).

Egyptische architectuur en kunst werden gekopieerd en religieuze centra werden bezocht.¹⁰⁴ De geschiedschrijver Herodotos was al op de hoogte van de bezienswaardigheden van Egypte.

In geen land ter wereld zijn zoveel bezienswaardigheden en nergens anders vind je van oord tot oord zulke onuitsprekelijk mooie gebouwen. (...) Niet alleen hebben de Egyptenaren een heel eigen klimaat en is het optreden van de Nijl niet te vergelijken met enige andere rivier, ook bijna al hun zeden en gewoonten lijken wel het tegendeel van wat bij de overige volkeren gebruikelijk is.¹⁰⁵

Hoewel Herodotos lang voor de Keizertijd leefde en dus niet in het tijds kader van dit onderzoek past, is het wel relevant om op te merken dat men al zeer vroeg wist dat Egypte vele trekpleisters had en dat latere lezers vrijwel zeker door Herodotos beïnvloed zijn. Herodotus wijst er ook op dat bijna al de gebruiken en zeden in Egypte erg verschillend zijn dan men gewend is. Dit was dus blijkbaar al het geval voor de Keizertijd. Egypte is voor Herodotos dus echt iets anders dan hij is gewend. In de Romeinse Keizertijd was er, net als in de Griekse tijd, sprake van een zeer groot enthousiasme voor Egypte dat Frankfurter ook wel ‘Egyptomania’, of ‘exoticisme’ noemt.¹⁰⁶ Dit exoticisme vindt uitdrukking in toerisme in Grieks-Romeins Egypte. Wanneer iemand via diverse bronnen verhalen hoort over een gebied dat tot de verbeelding spreekt, is de kans groter dat hij dit gebied met eigen ogen wil zien, en zo verspreiden beschrijvingen zich met dubbele snelheid. Dit enthousiasme is dual van aard; enerzijds is de exotische cultuur ouder en wijzer, anderzijds zijn de gewone lieden grover, bijgeloviger en moraal primitiever dan in de eigen cultuur.¹⁰⁷ Ook is er vaak sprake van een stereotypering van de Egyptenaar als magiër of wijze, oude man, of juist als ouderwetse bijgelovige.¹⁰⁸ Sommigen hadden juist kritiek op dit enthousiasme voor het exotische en vreemde, omdat men in de eigen omgeving vaak het bijzondere over het hoofd ziet, zoals Plinius aankaart.

¹⁰⁴ C. Adams, ‘Travel narrows the mind’: Cultural tourism in Graeco-Roman Egypt’, in: C. Adams en J. Roy (eds.) *Travel, geography and culture in ancient Greece, Egypt and the Near East* (Oxford 2007) 161-184, aldaar 164.

¹⁰⁵ Herodotos, *Het verslag van mijn onderzoek* 2.35, H.L van Dolen ed. (Nijmegen 1995).

¹⁰⁶ D. Frankfurter, *Religion in Roman Egypt: assimilation and resistance*, (Princeton 1998) 218.

¹⁰⁷ Tacitus, *Historiën*, 4.81 D. Frankfurter, *Religion in Roman Egypt: Assimilation and resistance* (Princeton 1998) 217.

¹⁰⁸ Bijvoorbeeld: Juvenalis, *Satiren* 10.2-11.

(...) er zijn vele zaken in Rome en dichtbij die wij nog nooit hebben gezien en waarvan wij nog nooit gehoord hebben, hoewel, wanneer zij in Griekenland, Egypte of Azië, of ieder ander land dat met haar welvaart en wonderen te koop loopt, we al over ze hadden gehoord en gelezen en we ze met onze eigen ogen gezien hadden.¹⁰⁹

In deze passage merkt Plinius op dat de mens geneigd is om de wonderbaarlijke zaken die voor de neus liggen over het hoofd te zien, maar verre reizen maken om hetzelfde ergens anders te kunnen bewonderen. Het reizen voor plezier werd dus niet door iedereen als iets positiefs gezien. Het grote enthousiasme van sommigen voor de bezienswaardigheden van Egypte, Griekenland en andere oorden is blijkbaar niet terecht volgens Plinius, aangezien er in het eigen gebied genoeg wonderen te vinden zijn.¹¹⁰ Een opvallend element van de hiervoor geciteerde passage betreft het adverteren van de rijkdom aan wonderen door landen als Egypte, Griekenland of Azië.

Een van de belangrijkste bezienswaardigheden van Egypte waren de Kolossen van Memnon. Strabo beschrijft een gebied aan de westoever van de Nijl, een gebied dat 'Memnonia' genoemd wordt.¹¹¹ Dit is het gebied rond de graftempel van koning Amenhotep III, nabij Thebe. Voor de tempel stonden twee zeer grote beelden van zittende figuren, die waarschijnlijk afbeeldingen van Amenhotep III zijn. Deze werden de Kolossen van Memnon genoemd omdat Grieken de Egyptische uitspraak van de naam 'Amenhotep' ten onrechte als 'Memnon' verstonden, de Homerische koning van de Etiopiërs. Deze misvatting bleek erg hardnekkig, want waarschijnlijk verkeerden veel mensen in de waan dat de kolossen inderdaad afbeeldingen van de Homerische koning waren. Wanneer de zonnestralen het beeld raakten, zou er een geluid uit de Kolos oprijzen, dat aan een stem deed denken.¹¹² Volgens sommigen was dit geluid de stem van Memnos die tegen zijn moeder sprak.¹¹³ Het beeld trok vele bezoekers aan, die hun bezoek aan de Kolos vereeuwigen met graffiti en inscripties, bezoekers van verschillende

¹⁰⁹ Plinius Maior, *Epistulae*, 8.20.2, vertaling door auteur o.b.v. B. Radice (Cambridge 1969).

¹¹⁰ C. Saylor, 'Overlooking Lake Vadimon: Pliny on tourism', *Classical Philology* 77:2 (1982) 139-144, aldaar 139.

¹¹¹ Strabo 17.1.46

¹¹² Adams, "Travel narrows the mind": Cultural tourism in Graeco-Roman Egypt', 171.

¹¹³ Inscriptie CIG III 4747, die hieronder besproken wordt, is een voorbeeld van een verwijzing naar contact tussen Memnon en zijn moeder.

sociale positie, van soldaten tot de vrouw van keizer Hadrianus.¹¹⁴ Vele bezoekers noteerden naast hun naam ook hun beroep en soms ook een boodschap aan naasten, vaak in de vorm van een groet of een gelukwens.¹¹⁵ Veel bezoekers noteerden ook wanneer, hoe laat en hoe vaak zij Memnon hadden horen spreken, zoals in de volgende inscriptie.¹¹⁶

Ik, Lucius Funisulanus Charisius, strateeg van de prefectuur Hermonthite en inwoner van Latopolite, ik heb Memnon twee keer gehoord, voor het eerste uur en na het eerste uur, vergezeld door mijn vrouw Fulvia, de achtste van de maand Thoth, in het zevende jaar van Hadrianus, onze meester.¹¹⁷

Andere bezoekers maakten van hun inscriptie een gelegenheid om hun poëtische kwaliteiten tentoon te stellen aan de rest van de wereld.

Hier, onder de Libische duinen van Egypte, waar de snelle Nijl het Thebe met de mooie poorten splitst; Thetis, godin van de golven, weet dat bij de warme beroering van zijn moeders vuur, Memnon voortleeft en hardop spreekt – terwijl Achilles zwijgt in de velden van Troje, en ook in Thessalië. Geschreven door Asclepiodotus, dichter en keizerlijke procurator.¹¹⁸

Er is ook sprake van een zekere intertekstualiteit tussen de inscripties. Ze werden gelezen door andere bezoekers, die antwoorden op het beeld schreven.¹¹⁹ Een voorbeeld hiervan is een inscriptie waarin de schrijver de spot drijft met een andere bezoeker:

¹¹⁴ De inscripties van de Kolossen van Memnon zijn verzameld in: A. Bernand en E. Bernand, *Les inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon* (Paris 1960) en in: J.A. Letronne, *La statue vocale de Memnon considérée dans ses rapports avec l'Égypte et la Grèce* (Paris 1833). Problematisch bij deze inscripties is dat niet van alle inscripties de datering bekend is en dat het niet in alle gevallen duidelijk wordt wie de auteur van de inscriptie is.

¹¹⁵ Bijvoorbeeld inscriptie 42 in Bernand en Bernand, *Les inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon*, 119.

¹¹⁶ Vele bezoekers noteerden in hun inscriptie het tijdstip waarop zij de Kolossen hoorden 'spreken'. In bijna alle gevallen was dit tussen het eerste uur na zonsopgang tot de middag, wanneer de zon de lucht onder de Kolossen snel verwarmde, wat de vermoedelijke oorzaak was van het sprekende geluid dat de Kolos uitbracht. In de regeerperiode van Septimius Severus werden er reparaties aan de Kolossen uitgevoerd, waarna Memnon voorgoed zweeg.

¹¹⁷ Vertaling door de auteur o.b.v. J.A. Letronne, *La statue vocale de Memnon considérée dans ses rapports avec l'Égypte et la Grèce* (Paris 1833) 135-136, nummer 12.

¹¹⁸ CIG III 4747, vertaling door auteur o.b.v. J.P.V.D. Balsdon, *Life and leisure in ancient Rome*, 231.

¹¹⁹ Adams, *Travel narrows the mind: Cultural tourism in Graeco-Roman Egypt*, 175.

Weet je moeder wel dat je van huis bent?¹²⁰

De individuele graffiti die door bezoekers op monumenten achtergelaten zijn, leveren echter weinig bewijs voor direct contact tussen Egyptenaren en Romeinse toeristen, die liever met priesters spraken, als ze al met iemand spraken.¹²¹

Mensen kwamen naar de Kolossen om zich te verwonderen, en trokken daarna verder in de omgeving.¹²² De graftombes in de Vallei der Koningen lagen op een kleine afstand van de Kolossen van Memnon en er wordt vermoed dat deze vaak bezocht werden nadat men de Kolossen had bewonderd. Ook in deze tombes lieten bezoekers inscripties achter. In graffiti die gevonden is in de tombes in de Vallei der Koningen wordt regelmatig verwezen naar de Kolossen, terwijl dit andersom niet het geval is.¹²³ De volgende inscriptie, gevonden in de graftombe van Ramses VI, geeft een goed voorbeeld van een dergelijke verwijzing naar de Kolossen van Memnon vanuit een andere bezienswaardigheid.

Herakleios heeft alle tunnels bewonderd; maar hij stelt dat Memnon de meest goddelijke van allen is.¹²⁴

De ‘tunnels’ waarover de schrijver van deze inscriptie spreekt, zijn de tombes in de Vallei de Koningen, die hun bijnamen aan de ondergrondse gangen te danken hadden. Het graf van Ramses IV was een van de meest populaire tombes, vermoedelijk omdat men dacht dat de tombe aan Memnon toebehoorde.¹²⁵ De graffiti in de tombes van de Vallei der Koningen hebben inhoudelijk vaak een vergelijkbare strekking met de inscripties bij de Kolossen van Memnon. Bezoekers vereeuwigden hun naam en de datum van hun bezoek. Sommigen noteerden ook hun beroep en plaats van herkomst.¹²⁶ Enkele bezoekers keerden meerdere keren terug naar de Vallei, zoals de schrijver van de volgende inscriptie.

¹²⁰ Vertaling door auteur o.b.v. E. Bernand, *Inscriptions métriques de l'Égypte Gréco-Romaine: Recherches sur la poésie épigrammatique des grecs en Égypte* (Paris 1969) 550, nummer 146.

¹²¹ V.A. Foertmeyer, *Tourism in Graeco-Roman Egypt*, PhD Dissertatie Princeton University (Princeton 1989) 267.

¹²² Adams, ‘Travel narrows the mind’: Cultural tourism in Graeco-Roman Egypt’, 167.

¹²³ V.A. Foertmeyer, *Tourism in Graeco-Roman Egypt*, PhD dissertatie (Princeton 1989), 26-27.

¹²⁴ Vertaling door auteur o.b.v. E. Bernand, *Inscriptions métriques de l'Égypte Gréco-Romaine: recherches sur la poésie épigrammatique des Grecs en Égypte* (Paris 1969) 551, nummer 154.

¹²⁵ Casson, *Travel in the ancient world*, 281.

¹²⁶ Bernand, *Inscriptions métriques de l'Égypte Gréco-Romaine*, nummers 147 en 153 zijn voorbeelden van inscripties waarin de auteur zijn beroep vermeldde.

Panolbios uit Panopolis, ik bezocht voor de derde keer.¹²⁷

Niet iedereen was enthousiast over de graftombes. Een enkele bezoeker was slechts weinig onder de indruk van de tombes en een ontevreden bezoeker klaagt in een inscriptie:

Epiphane, ik heb een bezoek gebracht, maar ik bewonderde niets, omdat het slechts stenen zijn.¹²⁸

De graffiti die in de tombes in de Vallei der Koningen is aangetroffen, verschilt van de graffiti op de Kolossen. Op de Kolossen van Memnon zijn iets meer dan honderd inscripties van bezoekers gevonden, waarvan een aanzienlijk deel professioneel gemaakt lijkt te zijn en dus relatief duur waren om te maken. De inscripties in de Vallei der Koningen lijken juist rommelig en snel te zijn gemaakt, wat er op duidt dat de inscripties in de tombes ook door de minder welvarende reiziger gemaakt kunnen zijn. Veel inscripties zijn tussen de hiërogliefen in de tombes door gekrast. Misschien zagen de rijkste Romeinen de tocht door de ondergrondse gangen niet zitten.¹²⁹ Er zijn ruim 2100 inscripties gevonden in alle tombes van de Vallei de Koningen, waarvan de meesten nabij de ingang zitten, waar het zonlicht het meeste doordrong. Ook dieper in de tombes zijn inscripties gevonden, waar het schrijven van een tekst aanzienlijk moeilijker moet zijn geweest.¹³⁰ De inscripties vertellen de lezer een aantal zaken over de schrijvers. Een aantal van de inscripties noemt de plaats van herkomst van de schrijver, waardoor we weten dat de bezoekers uit verschillende gebieden afkomstig waren.¹³¹ Echter wordt in lang niet alle inscripties de afkomst van de schrijver genoemd waardoor het problematisch is om toerisme expliciet te maken. Ook is het zeer moeilijk om aan te tonen dat de bezoekers van de Kolossen van Memnon voor recreatieve doeleinden een bezoek brachten aan de Kolossen. Toch zijn de inscripties uiterst relevant voor dit onderzoek, omdat de inscripties wel aantonen dat er veel interesse was voor deze Kolossen, en waarom. Het feit dat personen de tijd en moeite namen om hun naam te inscriberen op de Kolossen toont

¹²⁷ Vertaling door auteur o.b.v. J. Baillet, *Inscriptions grecques et latines des tombeaux des rois ou Syringes à Thèbes* (Cairo 1920), 492, nummer 1892.

¹²⁸ Vertaling door auteur o.b.v. Baillet, *Inscriptions grecques et latines es tombeaux des rois ou Syringes à Thèbes*, 406, nummer 1613.

¹²⁹ J.G. Milne, 'Greek and Roman tourists in Egypt', *The Journal of Egyptian Archaeology* 3:2/3 (1916) 76-80, aldaar 79-80.

¹³⁰ Casson, *Travel in the ancient world*, 278-9.

¹³¹ Baillet, *Inscriptions grecques et latines des tombeaux des rois ou Syringes à thebes*, 168-179.

aan dat deze zeker de moeite waard gevonden werden, en de inhoud van de inscripties onderbouwt dit ook. Het kan hierdoor aannemelijk gemaakt worden dat een gedeelte van de bezoekers weldegelijk recreatieve toeristen waren of in ieder geval uit interesse een bezoek brachten aan de Kolossen.

Hoewel men oudheden boeiend vond, was de Romeinse bezoeker naar alle waarschijnlijkheid niet erg geïnteresseerd in de geschiedenis van Egypte. Eerder was men op zoek naar spektakel, zoals het 'sprekende' beeld van Memnon, of naar gewoontes die in Romeinse ogen vreemd waren. Ook was men op zoek naar manieren om een link aan te kunnen wijzen tussen de farao's, hun monumenten en tombes, en de geschiedenis die terug te leiden was tot de eigen, Homerische geschiedenis.¹³² Inscripties die in dichtvorm achtergelaten zijn, zouden hier een aanwijzing voor kunnen zijn. Sommige bezoekers konden het niet nalaten op een link te leggen tussen de piramiden en de Grieken: zij erkenden deze bouwwerken als zijnde voortgebracht door de Griekse cultuur en dus meer de eigen cultuur gelijkend.¹³³ Romeinse schrijvers hadden, in mindere mate dan de Griekse schrijvers, vaak de neiging om zich kritisch uit te laten over de bezienswaardigheden. Hoewel vele mensen een bezoek aan Egypte en haar attracties brachten, waren toch waren sommige nuchtere Romeinse bezoekers van deze bouwwerken minder onder de indruk. Plinius bijvoorbeeld verbaast zich over zoveel uiterlijk vertoon van macht door een vorst.

In Egypte bevinden zich ook de piramiden, die genoemd moeten worden, al is het maar vluchtig. Zij zijn een overtollig en dwaas vertoon van de welvaart van de koningen, omdat het in het algemeen bekend is dat het motief achter de bouwwerken het achterhouden van rijkdommen voor hun opvolgers of rivalen, die tegen hen samenzweren, of anders nog om het gewone volk bezig te houden. Deze koningen vertoonden zo veel ijdelheid door deze bouwsels, en de resten van meerdere onafgemaakte piramides bestaan nog steeds.¹³⁴

In de Keizertijd was er voor de recreatieve toerist heel veel te bezoeken. Egypte was misschien wel de belangrijkste plaats om mensen te verwonderen met haar exotische natuur, oudheden en opmerkelijke zaken die tot de verbeelding van de bezoeker spraken. Tijdens het bezoeken van deze

¹³² Adams, *Travel narrows the mind*: Cultural tourism in Graeco-Roman Egypt', 177; 180-181.

¹³³ *Ibidem*, 169.

¹³⁴ Plinius, *Naturalia Historia* 36.12, vertaling door auteur o.b.v H. Rackham (Cambridge 1938).

bezienswaardigheden, kwam de toerist in contact met de host van zijn bestemming. De Kolossen van Memnon zijn een van zulke bezienswaardigheden en vormen een relevante casestudy voor intercultureel contact tijdens toeristische activiteiten. Op de Kolossen zijn een aantal inscripties achtergelaten door bezoekers, die aantonen dat er bezoekers uit vele windstreken naar de Kolossen waren gekomen.

Religieus toerisme

Individuen die een religieus primair doel hebben met hun reis, worden als religieuze toeristen aangeduid. Veel Romeinen waren op zoek naar bovennatuurlijke hulp, bijvoorbeeld voor begeleiding of hulp bij genezing, die zij probeerden te verkrijgen door af te reizen naar een tempel of heiligdom voor de belangrijkste godheid voor hun probleem, bijvoorbeeld Apollo, of Asklepios.¹³⁵ Een andere reden was het bezoeken van en deelnemen aan een festival of initiatieritueel. Er werd geloofd dat goddelijke wezens sporen van hun aanwezigheid of reis over de aarde achterlieten. Deze sporen waren aantrekkelijke attractie voor zowel toeristen als pelgrims omdat ze bewijs leverden van goddelijke aanwezigheid en daarom heilig waren.¹³⁶ Ook werd er geloofd dat plaatsen die aanwezigheid van de goden konden aantonen zelf ook heilig werden, daarmee de bezoeker ook bevoordelend. In de Romeinse Keizertijd waren er een flink aantal religieuze plaatsten die men kon bezoeken. Deze zijn binnen de beperking van dit onderzoek niet allemaal te bespreken. De focus wordt daarom gelegd op een aantal van de belangrijkste gebieden.

Delphi

Een andere reden waarom mensen huis en haard verlieten voor een reis, was het bezoeken van orakels om directe hulp van de goden te verkrijgen. Het orakel van Apollo in Delphi werd frequent bezocht door toeristen uit alle windstreken. Met behulp van een lokale gids konden bezoekers de beroemdste orakels en heiligdommen bezoeken, of men kon zelf op onderzoek uitgaan.¹³⁷ Reizigers die welvarend waren

¹³⁵ P.A. Harland, 'Pausing at the intersection of religion and travel', in: P.A. Harland (ed.), *Travel and religion in antiquity*, Studies in Christianity and Judaism 21 (2011) 1-26, aldaar 17.

¹³⁶ S.A. Takács, 'Divine and human feet: records of pilgrims honoring Isis', in: J. Elsner en I. Rutherford (eds.), *Pilgrimage in Graeco-Roman & early Christian antiquity: seeing the gods* (Oxford 2005) 353-396, aldaar 358-359.

¹³⁷ M. Galli, 'Educated pilgrims during the Second Sophistic', in: J. Elsner, I. Rutherford (eds.), *Pilgrimage in Graeco-Roman & early Christian antiquity: Seeing the gods* (Oxford 2005) 253-290, aldaar 255.

en een hoge sociale status hadden, konden bij veel heiligdommen rekenen op ontvangst door een lid van de lokale elite, die vaak zelf ook gereisd hadden en dus goed op de hoogte waren van de wensen van een reiziger. De lokale elite had in alle waarschijnlijkheid goede connecties met het religieuze personeel van een heiligdom, zoals priesters, en konden de reiziger met hen in contact brengen. Zo kon de welvarende reiziger vaak rekenen op een rondleiding door een gids met gedegen kennis van zaken.¹³⁸ Dit in tegenstelling tot de gids waarmee reizigers met minder aanzien genoeg moesten nemen, deze waren soms zelfs ronduit slecht.¹³⁹ Deze passage geeft een dialoog weer over de bezoekers van het orakel van Apollo, tussen twee Grieken afkomstig uit de buurt van het orakel van Delphi:

BASILOCLES Onze bezoeker is zeker gretig om de bezienswaardigheden te bezoeken, en een ongewoon nieuwsgierige luisteraar.

PHILUS Maar meer nog is hij een geleerde en een student. Dit is echter niet dat wat wij nog het meeste waarderen, maar een zekere vriendelijkheid en een welwillendheid om te discussiëren en vragen op te werpen, wat een teken van zijn intelligentie is, en zelden is hij ontevreden over de antwoorden of spreekt hij ze tegen.

(...)

PHILINUS De gidsen draaiden hun voorbedachte programma af, en gaven geen gehoor aan onze smeekbedes om hun toespraken in te korten en het behandelen van iedere inscriptie. Het aanzicht en de techniek van de standbeelden hebben maar weinig aantrekkingskracht op de buitenlandse bezoeker, die, blijkbaar, een echte kenner is in de kunsten. Wel bewonderde hij het patina van brons, dat niet aangetast was door een groene waas of roest, maar glad was en glanzend en glom met een diep blauwe glans, zodat de zeekapiteins nog meer aangetrokken werden (hij was immers

¹³⁸ M. Pretzler, 'Greek intellectuals on the move: travel and paideia in the Roman Empire', in: C. Adams en J. Roy, *Travel, geography and culture in ancient Greece, Egypt and the Near East* (Oxford 2007) 123-138, aldaar 135.

¹³⁹ Pausanias 5.20.4-5.

zijn trip met hen begonnen), zoals ze daar stonden met de ware complexie van de zee en haar diepste diepten.¹⁴⁰

Deze passage van Plutarchus geeft de lezer een beeld van de toerist in de ogen van de host. In de passage wordt een beeld geschetst van de buitenlandse toerist als vooral een leergierige toerist met veel kennis, als een scholier of een student. Deze was overigens maar weinig geïnteresseerd in de technieken en het uiterlijk van de aan hem getoonde standbeelden. In de Keizertijd waren er een aantal boeken beschikbaar die een nauwkeurige beschrijving gaven van bepaalde gebieden, zoals Pausanias, die in zijn werk *periegetes* Griekenland beschrijft. Dit werkt is naar alle waarschijnlijkheid in de tweede eeuw v.C. geschreven.¹⁴¹ Over het precieze doel van zijn werk en het bedoelde publiek wordt gedebatteerd, maar wie het boek leest, kan de gelijkenissen met een moderne reisgids niet ontgaan.¹⁴² Pausanias was niet de enige auteur die het idee van een reisgids heeft uitgewerkt, maar geen van de andere werken is bewaard gebleven.¹⁴³ Dergelijke ‘reisgidsen’ waren dus wel beschikbaar, maar aangezien zij op leer of papyrus geschreven waren, was het lastig om mee op reis te nemen. De Romeinse toerist was dus meer aangewezen op lokale gidsen dan de moderne toerist.

Numismatische vondsten zouden een aanvullend beeld kunnen geven over de aantrekkingskracht van Delphi op bezoekers. Op de reverse zijde van een aantal munten zijn afbeeldingen geslagen die bezienswaardigheden in Delphi afbeelden.¹⁴⁴

Een van de belangrijkste festivals en initiatierituelen die bezoekers vanuit een scala aan culturele achtergronden aantrokken was dat van Demeter en Persephone in Eleusis.¹⁴⁵ De rituelen van deze initiatie waren geheim en zijn ons niet bekend. Wel lijkt het duidelijk dat deze mysteriereligie religieuze toeristen aantrok. Er zijn in Eleusis ook structuren aangetroffen waarvan vermoed wordt dat ze herbergen zijn geweest.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Plutarchus, *Moralia. The oracles at Delphi* 1-2, vertaling door auteur o.b.v. F.C. Babbitt (Cambridge 1936).

¹⁴¹ C. Habicht, *Pausanias' guide to ancient Greece* (Berkeley 1985) 2.

¹⁴² Voor discussie over het doel en het beoogde publiek van Pausanias, zie J. Akujärvi, *Researcher, traveller, narrator: Studies in Pausanias' Periegetes* Studia Graeca et Latina Lundensia 12 (Lund 2005).

¹⁴³ Casson, *Travel in the ancient world*, 294.

¹⁴⁴ Weir, *Roman Delphi and the Pythian games*, 104.

¹⁴⁵ Harland, ‘Pausing at the intersection of religion and travel’, 6-7.

¹⁴⁶ G.E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian mysteries* (Princeton 1961) 182-183.

Egypte

Een aantal tempels die de focus van bedevaarten werden, lagen ook op de (toeristische) route tussen de Kolossen van Memnon en de Vallei der Koningen.¹⁴⁷ De tempel van Hatshepsut bij Deir el-Bahri is hier een belangrijk voorbeeld van. Deze tempel werd geassocieerd met de cultus van Asklepios en trok ook bezoekers aan van buiten Egypte.¹⁴⁸ De tempel van Isis in Philae is nog een voorbeeld van een heiligdom dat pelgrims uit een groot gebied aantrok. Ook deze tempel is rijk aan graffiti. Deze inscripties hebben meer aanbidde karakter dan veel van de inscripties die door hoofdzakelijk recreatieve toeristen achter zijn gelaten.

Een ander belangrijk centrum voor religieus toerisme in Egypte was Abydos, gewijd aan de cultus van Osiris. Tussen 27 november en 26 december vond er een belangrijk festival ter ere van Osiris plaats. Analyse van de graffiti die op dit heiligdom werd achtergelaten door bezoekers toont aan dat in deze periode extra veel bezoekers op het heiligdom afkwamen. Een aanzienlijk deel hiervan was waarschijnlijk niet afkomstig uit de directe omgeving van het heiligdom.¹⁴⁹

Epidauros

Er waren in de Romeinse wereld een aantal heiligdommen voor de god Asklepios, bijvoorbeeld in Pergamom, op het eiland Kos, en in Epidauros. Deze heiligdommen trokken grote groepen mensen aan die in de heiligdommen genezing en verlichting zochten. De procedure was in deze heiligdommen waarschijnlijk vergelijkbaar. Daarom wordt in dit onderzoek wordt Epidauros als casestudy genomen. De patiënten en hulpbehoevenden kwamen in het heiligdom aan en moesten ten eerste een ritueel bad nemen om zichzelf lichamelijk en spiritueel te reinigen. Vervolgens brachten zij de nacht door in het heiligdom. In hun dromen zou dan de god Asklepios tot hen komen en hen genezen of vertellen hoe zij genezen konden worden. Sommige gelukkigen werden genezen wakker en anderen kregen na consultatie van een priester van het heiligdom een behandelmethode uitgelegd.¹⁵⁰ Het consulteren van een heiligdom van Asklepios was voor de ernstig zieken en wanhopigen. Het ondernemen van een reis om het heiligdom te bezoeken was niet voor iedereen weggelegd en dit gebeurde naar alle

¹⁴⁷ Strabo 17.1.17

¹⁴⁸ Adams, "Travel narrows the mind": cultural tourism in Graeco-Roman Egypt', 179.

¹⁴⁹ Ibidem, 179

¹⁵⁰ Casson, *Everyday life in ancient Rome*, 111.

waarschijnlijkheid slechts in uiterste gevallen. Mensen met minder ernstige aandoeningen of problemen, zochten eerder hun toevlucht in een heilige mineraalbron, zoals *Aquae Sulis*, waarover later meer. De bezoekers van een Asklepieion, een heiligdom voor Asklepios, waren hoogstwaarschijnlijk niet geïnteresseerd in het bezoeken van andere plaatsen en het ontmoeten van andere mensen dan de priesters van het heiligdom. Wanneer een persoon in een Asklepieion was geholpen en was genezen of om een andere reden uit het heiligdom vertrok, had hij of zij met maar weinig mensen contact gehad. Bezoekers overnachtten en aten ook in het heiligdom en hadden weinig reden om deze zaken elders te zoeken. Wel had men waarschijnlijk contact met andere bezoekers van het heiligdom, die op hun beurt ook uit diverse windstreken afkomstig waren. Heiligdommen zoals het Asklepieion in Epidauros lagen vaak buiten de stad, soms langs een rivier of aan de zee. Deze ligging draagt ook bij aan de relatieve isolatie van bezoekers van heiligdommen. Zoals hierboven genoemd is, zijn er in Epidauros wel structuren gevonden van gebouwen die waarschijnlijk herbergen waren. Het is moeilijk aan te tonen dat deze herbergen gebruikt werden door de bezoekers van het heiligdom.

De meest interessante bezienswaardigheden die de stad Epidauros zelf biedt zijn de volgende. Er is een heilig domein van Asklepios met beelden van de god zelf en Epione, die de vrouw van Asklepios zou zijn.¹⁵¹

Britannia

Zoals gezegd waren heiligdommen van de god Asklepios een laatste toevlucht voor mensen met een ziekte of probleem. Mensen die minder spoedeisende problemen hadden, konden een bezoek brengen aan een heilige bron, hoewel een reis natuurlijk altijd een flinke onderneming bleef. De plaats *Aquae Sulis*, het huidige Bath, in Romeins Britannia had zo'n heilige bron en was mogelijk een kosmopolitische stad. De heilige bronnen, gewijd aan de godin Sulis Minerva, trokken vele bezoekers en toeristen, zowel uit de regio als daarbuiten.¹⁵² Het heiligdom van Sulis Minerva bestond uit een grote bron, waarin bezoekers vervloekingstabletten wierpen. Analyse van deze tabletten laat zien dat het heiligdom veel bezoekers aantrok van buiten de regio. Ook was er bij het heiligdom van Sulis Miverva

¹⁵¹ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 2.29.1, P. Burgersdijk ed. (Amsterdam 2011).

¹⁵² B. Cunliffe, *Roman Bath discovered* (London 1971) 81-2.

een warmwaterbron die ook toegeschreven werd aan de godin. Het vermoeden is dat er naast heiligdommen voor de godheid van de bronnen Sulis Minerva ook heiligdommen waren die losgekoppeld waren van deze goden, en bedoeld waren voor het aanbidden van de ‘eigen’ goden van bezoekers.¹⁵³ Wie op reis was naar de bronnen werd dus de mogelijkheid geboden om de eigen goden te eren. Een aanzienlijk gedeelte van de bevolking van Bath moet actief geweest zijn in de toeristensector. Cunliffe spreekt zelfs over een gespecialiseerde toeristenindustrie: er waren mensen die dienst deden in de baden en tempels, mensen die in hotels werkten en kleine handelaren.¹⁵⁴ Dit zou betekenen dat er op relatief grote schaal interactie moet zijn geweest tussen host en toerist. Helaas is er tot op heden te weinig helder archeologisch bewijs gevonden die deze gespecialiseerde toeristenindustrie aan kunnen tonen, in de vorm van hotels, theaters en dergelijke. De aanwezigheid van religieuze toeristen is hier dus niet expliciet hard te maken, maar het is waarschijnlijk dat er op regelmatige basis religieuze toeristen naar Aquae Sulis afreisden.

Ook in andere plaatsen in Romeins Britannia zijn sporen van intercultureel contact gevonden die mogelijk samenhangen met toerisme in deze regio. In Corbridge is een inscriptie uit de derde eeuw gevonden gewijd aan Heracles van Tyre in Syrië. De inscriptie is opgesteld door Diodora en is in het Grieks geschreven.

Voor Herakles van Tyre heeft Diodora de priesteres dit altaar opgericht.¹⁵⁵

Een soortgelijke inscriptie in Corbridge werd opgesteld door Pulcher, die het aan de Syrische godin Astarte heeft gewijd.¹⁵⁶ Ook hier is het niet expliciet te bewijzen dat de persoon in kwestie een toerist was, er zijn immers ook andere verklaringen voor de aanwezigheid van buitenlanders in Romeins Britannia. Toch geven dergelijke inscripties een beeld van intercultureel contact binnen het Romeinse Rijk.

¹⁵³ Cunliffe, *Roman Bath discovered*, 84.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 85.

¹⁵⁵ RIB 1, 1129. Vertaling door auteur o.b.v. B. Cunliffe, *Roman Bath discovered*.

¹⁵⁶ RIB 1, 1124.

Educatief toerisme

Educatief toerisme is een vorm van toerisme waarbij educatie het belangrijkste doel is. De mate van cultuurcontact bij educatief toerisme is waarschijnlijk groter dan bij veel andere categorieën van toerisme, omdat het overdragen van ideeën een van de belangrijkste doelen van educatie is en dus ook van educatief toerisme. Een educatieve toerist onderneemt zijn reis om te leren van een groep of individu in een andere plaats, wat educatief toerisme een van de meest intensieve vormen van cultuurcontact maakt. Toch is het niet gemakkelijk om toerisme met een educatief doel te herkennen. De subcategorie educatief toerisme heeft namelijk een aantal belangrijke haken en ogen. Een studiereis valt namelijk bijvoorbeeld wel onder deze noemer, maar een student die voor langere periode afreist naar een ander gebied om educatie te ontvangen, valt hier niet onder. Een van de criteria van het begrip toerisme is namelijk dat het om een ‘tijdelijk’ verblijf gaat, van minimaal 24 uur. Een maximale verblijfsduur wordt echter niet genoemd, wat het lastig maakt een duidelijke lijn te trekken tussen toerisme en (tijdelijke) migratie. Omdat deze lijn niet helder te trekken is, worden hier een aantal elementen van educatief toerisme behandeld maar steeds met de problematiek van educatief toerisme in het achterhoofd. Het overzicht van deze categorie toerisme blijkt om deze reden niet erg uitgebreid te zijn, maar is desalniettemin relevant voor dit onderzoek.

De tweede sofistiek was een Griekse wetenschappelijk-filosofische stroming die tot bloei kwam in de eerste eeuw en duurde tot halverwege de derde eeuw. In deze periode was het gebruikelijk voor leden van de sociale en politieke elite van deze stroming, maar ook voor anderen, om een bezoek te brengen aan traditionele religieuze centra met als doel intellectuele verlichting.¹⁵⁷ Deze intellectuele reizigers gingen, anders dan de meeste andere reizigers, op pad reeds in het bezit van een goede kennis van zaken.¹⁵⁸ In een passage van Plutarchus, die eerder in dit hoofdstuk al besproken is, over twee inwoners van Delphi wordt een type bezoeker beschreven dat goede kennis van zaken heeft, zeer nieuwsgierig is, maar de gids ook tegenspreekt als de toer hem niet bevalt.¹⁵⁹ Een dergelijke bezoeker was misschien een goed voorbeeld van een educatieve toerist. In de hogere sociale klassen werd het

¹⁵⁷ Elsner en Rutherford, *Pilgrimage in Graeco-Roman & early christian antiquity*, 25.

¹⁵⁸ Strabo 17.1.17

¹⁵⁹ Plutarchus, *Moralia* 1-2.

maken van een reis gezien als een belangrijk onderdeel bij het voltooien van de educatie van een jongeman. Afhankelijk van de woonplaats van de jongeman ondernam hij een reis naar steden die een goede reputatie hadden op het gebied van wetenschap. Marseille was een stad met een dergelijke goede reputatie op het gebied van filosofie en retorica. Marseille was een stad met een dergelijke goede reputatie op het gebied van filosofie en retorica. Alexandrië stond bekend om haar grootse bibliotheek en haar medische school, die de beste zou zijn van het hele Romeinse Rijk.¹⁶⁰ Naast de bibliotheek van Alexandrië kon de educatieve toerist ook een bezoek brengen aan het Mouseion, een intellectueel-artistiek centrum, een academie voor de (Griekse) wetenschappen.¹⁶¹ Een van de inscripties die op de Kolossen van Memnon is aangetroffen, is geschreven door een sofist, die de Kolossen bezocht vanwege Memnon's vaardigheid om als een ware retor te spreken.

Ik ben een sofist: Memnon kan spreken als een retor, en hij kan zwijgen, omdat hij de kracht kent van taal en van stilte. Werkelijk, bij het aanzien van Aurora, zijn moeder, in een sluier van saffraan, brengt hij een geluid uit, zoeter dan een melodieuw woord. Dit vers, dat door Falernus, dichter en sofist, is geschreven, is de Muzen en de Gratieën waardig.¹⁶²

Ook in Griekenland was er een aantal steden dat frequent bezocht werd door studenten voor educatieve doeleinden. Cicero was een van deze studenten. In zijn twintiger jaren verbleef hij in Athene. Een studie in het buitenland was voor studenten een goede gelegenheid om verdere reizen te ondernemen in de regio.¹⁶³ Napels was voor sommige Romeinse studenten ook een zeer geschikte plaats om hun carrière in Rome voor te bereiden. In de stad was een combinatie van Griekse instituten, onderwijs en recreatie te vinden die uniek was op het Italische schiereiland.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Balsdon, *Life and leisure in ancient Rome*, 233-234.

¹⁶¹ P. van Minnen, 'Antinoöpolis: een Griekse stad in Romeins Egypte': P.W. Westman (ed.), *Vreemdelingen in het land van Pharao* (Zutphen 1985) 86-104, aldaar 90-91.

¹⁶² Vertaling door de auteur o.b.v. J.A. Letronne, *La statue vocale de Memnon considérée dans ses rapports avec l'Égypte et la Grèce* (Paris 1833) 236, nummer 64.

¹⁶³ Balsdon, *Life and leisure in ancient Rome*, 235.

¹⁶⁴ J.H. d'Arms, *Romans on the Bay of Naples: a social and cultural study of the villas and their owners from 150 B.C. to A.D. 400* (London 1970) 143-144.

Sportief toerisme

De laatste van de categorieën toerisme die in dit hoofdstuk behandeld worden, is sportief toerisme. Bij deze categorie van toerisme is de belangrijkste drijfveer om ofwel zelf aan een sportief evenement deel te nemen, ofwel om als toeschouwer een sportief evenement te bezoeken. In de Romeinse Keizertijd waren er een aantal sportieve evenementen die vaak bezoekers uit een groot gebied aantrokken.

In Griekenland zijn veel bezienswaardigheden en je kunt er veel bijzondere verhalen horen, maar de mysteriën van Eleusis en de Olympische Spelen genieten de bijzondere aandacht van de goden.¹⁶⁵

Voor Romeinse atleten waren er dus een aantal belangrijke sportieve evenementen om aan deel te nemen. Deze atleten waren zelf ook afkomstig uit allerlei gebieden. Om aan de evenementen naar keuze mee te kunnen doen, moest een atleet dus rondreizen. Volgens Gouw is het zelfs aannemelijk dat de evenementen op de reistijden van de atleten afgestemd waren, zodat zij aan zo veel mogelijk konden participeren.¹⁶⁶

Een van de belangrijkste sportieve evenementen in de Griekse, maar ook in de Romeinse wereld, waren de Olympische Spelen, een vierjaarlijks evenement bij de stad Olympia. Al vanaf het begin van de Romeinse Keizertijd waren de Olympische Spelen een grootschalige toeristische attractie. Het religieuze aspect dat de spelen aanvankelijk hadden, verdween geleidelijk vanwege toenemende commercialisatie.¹⁶⁷

In dit hoofdstuk zijn een aantal verschillende categorieën van het begrip toerisme in de Keizertijd onderzocht. In het bovenstaande is aangetoond dat er in alle aspecten sprake was van toerisme, hoewel het bronnenmateriaal niet overal even duidelijk is. Er was bij het toerisme sprake van cultuurcontact. Dit cultuurcontact wordt in het volgende hoofdstuk geanalyseerd, om meer te kunnen zeggen over de rol van toerisme bij acculturatieprocessen.

¹⁶⁵ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 5.10.7 P. Burgersdijk ed. (Amsterdam 2011).

¹⁶⁶ Gouw, *Griekse atleten in de Romeinse Keizertijd*, 28-29.

¹⁶⁷ H.A. Harris, *Sport in Greece and Rome* (London 1972) 41-42.

HOOFDSTUK 4 ANTIEK TOERISME EN ACCULTURATIE

In de voorgaande twee hoofdstukken is het toerisme in de Romeinse Keizertijd in kaart gebracht, door de belangrijkste categorieën op een rij te zetten en het bewijsmateriaal hiervoor te bespreken. In dit meer analytische hoofdstuk wordt het toerisme in de oudheid langs het theoretische raamwerk uit het eerste hoofdstuk gelegd. Hierdoor worden de bronnen in een meer theoretische context geplaatst waardoor meer gezegd kan worden over de wijze waarop toerisme een rol speelt in acculturatieprocessen in de oudheid. Dit theoretische raamwerk biedt zo handvaten om effecten van toerisme op acculturatieprocessen concreet en zichtbaar te maken. Aan het slot van dit hoofdstuk is het nog belangrijk om een aantal opmerkingen over richting waarop acculturatieprocessen plaatsvonden. Het is niet duidelijk in hoeverre de Romeinse cultuur zelf beïnvloed werd door cultuurcontacten. Om de effecten van toerisme op acculturatieprocessen te kunnen concretiseren, biedt de ABC van acculturatie een relevante structuur.

A: Affective components

De eerste categorie van het model van de ABC van acculturatie zijn alle *affective components*. Deze omvatten alle elementen die een rol spelen bij de *beleving* van de toerist. De persoonlijke ervaringen die een individu opdoet bij cultuurcontact zijn van groot belang bij een proces van acculturatie. Het bepaalt immers of en in welke mate het wenselijk is om bepaalde cultuurelementen over te nemen. In de Keizertijd waren er veel vooroordelen over alles dat niet-Romeins was, bijvoorbeeld de Egyptische cultuur. Een aantal bronnen benadrukken het Egyptische bijgeloof en drijven de spot met andere merkwaardige eigenschappen van de cultuur, zoals hieronder aangetoond wordt. Dit komt overeen met het begrip ‘exoticisme’ dat in het derde hoofdstuk geïntroduceerd is. Enerzijds is er veel bewondering voor Egypte, haar landschappen en bouwwerken, terwijl aan de andere kant de nadruk gelegd wordt op culturele verschillen, die vaak negatief afgeschilderd worden. Hoewel niet direct aan toerisme gelinkt, geeft de volgende passage duidelijk aan dat er vaak sprake was van vooroordelen of kritiek op culturen die niet-Romeins waren. Juvenalis geeft in de volgende passage uit zijn Satiren zijn mening over Egyptische cultuur en gebruiken die in zijn ogen soms erg wonderlijk, maar ook erg kwalijk kunnen zijn. Er is misschien wel sprake van wat tegenwoordig een *cultuurshock* wordt genoemd.

Iedereen weet hoe dwaas Egypte is
in zijn geloof aan vele wonderwezens.
De ene streek aanbidt de krokodil,
de andere vreest de slangenvechter Ibis,
en waar het oude honderdpoortige Thebe
geruïneerd ligt en de wondertonen
uit Memnons resten klinken, fonkelt het
van blinkend-gouden heilige apenbeelden.
Ook zijn er hele steden waar de mensen
katten vereren, vissen uit de Nijl,
soms honden ook. Geen mens vereert Diana.
En 't is verboden ui of prei te snijden
of af te bijten. Ja, wie deze goden
thuis in zijn tuin heeft, is wel uitverkoren!
Nooit komt een dier met wollen vacht op tafel,
nooit wordt een geitenjong geslacht, maar 't eten
van mensenvlees mag wel!¹⁶⁸

Het is belangrijk om deze passage van Juvenalis in context te plaatsen. De Satiren van Juvenalis zijn vaak ironisch of sarcastisch van aard. Wat hij over Egypte vertelt, moet door de lezer dus nadrukkelijk met een korreltje zout genomen worden. Het wordt uit deze passage duidelijk dat Juvenalis duidelijke culturele verschillen ziet tussen zijn eigen cultuur en de Egyptische en in zijn eigen, sarcastische stijl vergroot hij deze verschillen uit. Hij verwondert zich en uit tegelijkertijd een negatief oordeel over een aantal van deze culturele kenmerken, zoals bijgeloof, het aanbidden van dieren en kannibalisme. Ook op religieus gebied ziet hij kwalijke gebreken. Geen enkele Egyptenaar bidt Diana aan volgens Juvenalis, iets wat ze blijkbaar beter wel zouden moeten doen. Ondanks het sarcasme van Juvenalis illustreert deze passage wel een aantal van de vooroordelen die er over Egypte waren. Volgens hem weet

¹⁶⁸ Juvenalis, *Satiren* X.2-11, M. d'Hane Scheltema ed. (Amsterdam 2003).

iedereen hoe dwaas Egypte is. Dit zou betekenen dat de voorbeelden die hij noemt en het meer algemene stigma van dwaasheid in Egypte wijd verspreid waren. De ervaringen die een toerist opdeed in bijvoorbeeld Egypte waren zo bij voorhand al (negatief) beïnvloed door vooroordelen. Dit zal een rol gespeeld hebben bij de vorming van het eigen beeld. Ook andere auteurs schilderen de Egyptische cultuur op een enigszins negatieve manier af. Deze passage vertelt over een blinde man die bij keizer Vespasianus om hulp bij genezing te vragen.

Een man uit het lagere volk in Alexandrië, bekend vanwege zijn weggeteerde ogen, valt voor hem op de knieën, onder gesteun smekend om een middel tegen zijn blindheid, dit op aanwijzing van de god Serapis (door de Egyptenaren, die in de ban zijn van allerlei bijgeloof, wordt hij meer vereerd dan de rest). Hij smeekte de keizer om de goedheid te hebben zijn wangen en oogkassen te bestrijken met wat speeksel. Een ander met een lamme hand bad hem, op ingeving van dezelfde god, dat 's keizers voet, zijn voetzool op die hand zou treden.¹⁶⁹

De Egyptenaren zijn volgens deze beschrijving van Tacitus in de ban van allerhande bijgeloof. Het feit dat de blinde Egyptenaar genezing hoopte te verkrijgen door wat speeksel van de keizer, schetst een haast een karikatuur van de oude, bijgelovige Egyptenaren.

Een belangrijk moment waarop leden van verschillende culturele systemen met elkaar in aanraking kwamen, was het verblijf van toeristen in een stad of dorp. Wanneer reizigers de nacht wilden doorbrengen, deden zij dit vaak in een dorp of stad, waar zij vaak de keuze hadden uit diverse herbergen of particuliere kamerverhuurders, eettentjes, restaurants, prostituees, theaters en andere vormen van vermaak. Omdat het dagelijkse leven van veel Romeinen zich in het openbaar afspeelde, zullen toeristen veel contact gehad hebben met inwoners van de plaats waar zij overnachtten. Zij kwamen hier in aanraking met lokale gewoonten, zoals bijvoorbeeld in voedsel. Zoals in het eerste hoofdstuk is aangekaart, is voedsel een relevant onderdeel van de ervaring van de toerist. Het kan zelfs voorkomen dat toerisme bijdraagt aan een verschuiving van de voedselcultuur in eigen land. Door de wetgeving van Nero die het verkopen van gekookt voedsel verbood, nam waarschijnlijk de diversiteit van het voedsel

¹⁶⁹ Tacitus, *Historiën* 4.81, V. Hunink ed. (Amsterdam 2010).

aanbod sterk af, hoewel er ook vraagtekens gezet kunnen worden bij de mate waarop deze regel tot diep in het Rijk doordrong en nageleefd werd. Dit is bepalend voor de mate waarop voedsel een rol speelde bij de ervaring met en beeldvorming van de diverse voedselculturen in het Romeinse Rijk.

B: Behavioral elements

De tweede categorie van het ABC model zijn de zogeheten *behavioral elements*; die elementen in het gedrag van individuen die veranderen door aanpassing aan een andere cultuur.

In dit onderzoek is beschreven dat de toerist, bijvoorbeeld bij zijn overnachting, in contact kwam met verschillende hosts. Voor aankomst op de bestemming had een toerist al met vele personen van verschillende culturele identiteiten contact gehad. Van herbergiers, prostituees, sjouwers en medereizigers tot de kapitein op een koopvaartschip, mensen van diverse culturele achtergronden en sociale statussen kwamen op reis met elkaar in contact. Het is echter maar de vraag in hoeverre dit contact invloed had op acculturatieprocessen. Herbergen werden doorgaans bevolkt door een zeer divers scala aan mensen en eetgelegenheden op straat werden door vele Romeinen bezocht. Van een speciaal ‘toeristengetto’ zoals in het eerste hoofdstuk beschreven werd, lijkt in de oudheid geen direct bewijs te zijn. In het tweede hoofdstuk zijn een aantal inscripties geïntroduceerd die een dialoog weergeven tussen herbergier en klant. Van deze inscripties is niet bekend of het om toeristen gaat of om andere herberggasten. Toch illustreren ze dat het contact met de herbergier vaak informeel van aard was. Klachten over de kamervoorzieningen en de kwaliteit van de wijn bijvoorbeeld geven aan dat er ook wrijving tussen de herbergier en zijn klanten kon zijn. Het is echter maar zeer de vraag of dergelijke contacten gevolgen hadden voor acculturatieprocessen. Zoals in het eerste hoofdstuk uiteen is gezet, is in gebieden waar veel toerisme is, sprake van een ‘serving class’. Deze klasse uit de hostgroep is in financieel opzicht vaak afhankelijk van de toerist. Op plaatsen waar ook hosts hun vrije tijd besteden, zoals in een bar of eetgelegenheid, is deze noodzaak tot acculturatie een stuk kleiner omdat men hier niet enkel van de toerist afhankelijk is. In toerisme is dus vaak sprake van scheve verhoudingen tussen host en toerist, die er voor zorgen dat toerist en host van elkaar afhankelijk zijn. Deze afhankelijkheid bepaald voor een deel of aanpassing of acculturatie noodzakelijk is, kortom, of het gedrag van toerist

dan wel host aangepast moet worden om te kunnen (blijven) functioneren in het contact met een andere cultuur.

Er zijn een aantal monumenten bekend die in de Romeinse tijd beschreven zijn door bezoekers. Egyptische pelgrims en andere bezoekers begonnen deze gewoonte steeds meer over te nemen, vooral in het Demotische schrift.¹⁷⁰ Het lijkt er op dat er in dit geval sprake is van aanpassing van het eigen gedrag, aangezien de inheemse priesters een gewoonte overnamen die bezoekers geïntroduceerd hebben, hoewel het omgekeerd ook het geval kan zijn geweest. Het Demotische schrift was oorspronkelijk een versimpelde vorm van het hiëratische en het hiërogliefenschrift, en werd met name gebruikt voor bestuurlijke documenten. Later werd dit schrift steeds vaker voor literaire en religieuze teksten gebruikt. Foertmeyer suggereert dat in tempels en altaren en op andere plaatsen contact tussen priesters en bezoekers leidde tot een menging van taalelementen in het Grieks en het Egyptisch en de toename van het gebruik van het Demotische schrift.¹⁷¹

De verbeteringen aan het wegennet in de Keizertijd zorgden ervoor dat men sneller dan ooit op de plaats van bestemming kwam. In het voorgaande is het voorbeeld van de stad Minturnae genoemd, een stad die gelegen was langs de Via Appia. Datering heeft aangetoond dat er na het begin van de Keizertijdveranderingen in de structuur van de stad werden aangebracht, waardoor er zeer prestigieuze gebouwen langs de Via Appia aangelegd werden, in plaats van langs het forum, zoals meer gebruikelijk was. Volgens Laurence werd dit met opzet gedaan, zodat iedereen die zich op de Via Appia bevond in één oogopslag de welvaart en prestige van de stad kon zien. Ook had dit tot effect dat er zich voetgangers uit de stad langs de randen van de weg begaven, waardoor er soms gevaarlijke situaties ontstonden, maar er ook op andere manieren contact plaatsvond tussen de inwoners en de weggebruikers. Het is niet aan te tonen wat de aard van deze contacten was, maar het aanpassen van de stadsstructuur om weggebruikers de welvaart van de stad te laten zien, zou een voorbeeld kunnen zijn van hoe een groep het dagelijkse gedrag aanpast aan dat van reizigers. Dit zou een teken kunnen zijn van acculturatie bij het Romeinse wegennet. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat het geen acculturatie op individueel niveau betreft, maar meer op groepsniveau. Ook is dit een ontwikkeling op de langere termijn, waardoor

¹⁷⁰ Foertmeyer, *Tourism in Graeco-Roman Egypt*, 267.

¹⁷¹ *Ibidem*, 266-267.

de invloed van toerisme niet expliciet gemaakt kan worden.

Leden van de Romeinse bovenlaag werden soms flink bekritiseerd wanneer zij zich teveel aanpasten aan de lokale gewoonten wanneer zij in het buitenland waren, omdat zij de ‘ideologische grenzen’ overschreden tussen het Romeinse en het niet-Romeinse, waardoor zij niet alleen afdeden in hun ‘Romeinsheid’, maar ook in hun mannelijkheid’.¹⁷² In de ogen van veel Romeinen waren dingen die anders dan zij gewend waren on-Romeins, en dus slecht.¹⁷³ Kleding was hiervan een goed voorbeeld. Een aantal schrijvers beschrijft bedaaude Romeinen die buitenlandse kleding en schoeisel dragen, nadat zij in het buitenland geweest waren. Marcus Antonius was zo’n Romein die zijn uiterlijk aanpaste aan de omgeving waar hij zich bevond:

Terwijl hij de winter in Athene doorbracht, werden hem de eerste successen van Ventidius gemeld: hij had een slag tegen de Parthen gewonnen (...) Om dat te vieren gaf Antonius een feest voor de Grieken en trad hij op als gymnasiarch voor de Atheners. Hij liet de tekenen van zijn ambt thuis en verscheen met de stok van een gymnasiarch in een Griekse mantel en op witte schoenen.¹⁷⁴

Dat Marcus Antonius zijn klederdracht aanpast aan een andere cultuur, wordt in deze passage niet per se als negatief afgeschilderd, maar het is wel zo opmerkelijk dat Plutarchus de moeite neemt om het op te merken en te noteren. Dat het bezoek aan het buitenland veel invloed kan hebben op de eigen gewoontes, blijkt ook uit de volgende passage.

In het consulaatsjaar van M. Silanus en L. Norbanus begaf Germanicus zich op reis naar Egypte om de Oudheid te leren kennen. Evenwel werd bezorgdheid om de toestand van dit gewest als motief voorgewend; en inderdaad heeft hij door het openstellen van de staatsvemen de graanprijzen gedrukt en bracht veel in de praktijk dat op het volk een goede indruk maakte: bijvoorbeeld dat hij zonder militair geleide, op sandalen en in de zelfde kledij als de Grieken rondliep, in navolging van P. Scipio

¹⁷² Foubert, ‘The lure of an exotic destination: the politics of women’s travels in the early Roman Empire’, 13.

¹⁷³ Ibidem, 25.

¹⁷⁴ Plutarchus, *Beroemde Romeinen, Marcus Antonius* 33, H.W.A. van Rooijen-Dijkman ed. (Amsterdam 2008).

die, naar wij weten, hetzelfde placht te doen op Sicilië, hoewel de Punische oorlog nog op zijn heetst woedde. Na hem voor zijn kleding en optreden in gematigde bewoordingen een terechtwijzing te hebben gegeven, kapittelde Tiberius hem ten strengste dat hij het had durven bestaan tegen de verordeningen van de keizer, in Alexandrië zijn intocht te maken.¹⁷⁵

Uit deze passage blijkt dat Germanicus zijn schoeisel en kledij kopieerde naar Grieks voorbeeld. Hij wordt hier blijkbaar flink om bespot. Zowel het ontvangen van een vreemde cultuur of cultuurelementen in de eigen cultuur als het bezoeken van de vreemde cultuur kon dus gevaarlijk zijn voor de eigen identiteit. Ook keizer Hadrianus (r. 117-138), had een zeer groot enthousiasme voor de Griekse cultuur. Hadrianus was misschien wel de meest bereisde keizer in de oudheid en hij deed Griekenland vaak aan: tussen 123 en 131 bracht hij wel drie keer de winter door in Griekenland. Hij was de eerste Romeinse keizer die een baard droeg hij werd ook wel spottend *Graeculus*, ‘Griekje’ genoemd.¹⁷⁶ Individuen die er voor kozen om hun eigen gewoonten aan te passen aan die van een andere cultuur deden aan *culture learning*. Om in een vreemde cultuur te kunnen (blijven) functioneren, is het soms nodig om het eigen gedrag aan te passen. Kleding kan hier een grote rol in spelen. Het aannemen van andere cultuurelementen in het eigen leven is een teken dat men open staat voor deze cultuur. Wanneer iemand die na een bezoek aan Griekenland sandalen en in Griekse kledij gingen dragen, had er acculturatie plaatsgevonden. Deze aanpassing aan andere culturen en het (deels) loslaten van de eigen cultuur wordt door de omgeving niet altijd als positief ervaren. Het dragen van inheemse kleding kon voor anderen een teken zijn dat een Romein zijn eigen, Romeinse identiteit te veel had laten beïnvloeden door een vreemde cultuur, wat schadelijk was voor zijn imago. Belangrijk is hierbij om op te merken dat het in dit geval niet alleen gaat om de verrijking van de eigen culturele identiteit door het aannemen van andere cultuurelementen, maar ook de mogelijkheid van verarming van deze culturele identiteit omdat een (belangrijk) element hiervan, ‘mannelijkheid’ en Romeinsheid’ afgenomen werden wanneer men teveel

¹⁷⁵ Tacitus, *Jaarboeken*, 2.59, J.W. Meijer ed. (Baarn 1990).

¹⁷⁶ F. Meijer, ‘Met Pausanias op reis’, in P. Burgersdijk en F. Meijer (eds.), *Pausanias: Beschrijving van Griekenland, gids van toen voor de toerist van nu* (Amsterdam 2011)17.

over de grens tussen het eigen en het vreemde ging. Er moet in dergelijke gevallen dus een duidelijke keuze gemaakt worden tussen de eigen cultuur en de vreemde cultuur. Deze keuze maakt een proces van acculturatie een stuk moeilijker. De eigen cultuur moest blijkbaar beschermd worden tegen de ‘smet’ van buitenlandse invloed. Dit argument lijkt meer belang te geven aan een top-down proces van acculturatie, waarbij Romeinse cultuurelementen aan andere cultuurgroepen werden opgelegd, maar elementen uit deze andere cultuurgroepen niet of nauwelijks de mogelijkheid hadden om tot de Romeinse cultuur door te sijpelen.

C: Cultural identification

De derde subcategorie van het ABC-model is de sociale identificatie van het individu. Zoals onder andere Beck heeft geformuleerd hebben individuen, in elk geval in de moderne tijd, vaak de keuze uit een aantal culturele identiteiten die hij of zij al naar gelang de gelegenheid kan verkiezen. De vraag is of dit ook het geval was in de Keizertijd. Een mogelijke identiteit van een individu omvat zijn of haar religieuze voorkeuren. Men kan zich bijvoorbeeld een christen, katholiek of protestant voelen. In de Romeinse Keizertijd speelde religie in de dagelijkse belevingswereld van het individu doorgaans een belangrijke rol. In de Keizertijd werden Egyptische godsdiensten in het Romeinse Rijk erg populair. Heersers die op bezoek waren in Egypte, zoals Germanicus, Titus, Vespasianus en Hadrianus, waren vooral geïnteresseerd in de monarchale symbolen van Apis en Osiris. De cultus van Isis was echter populairder in Egypte dan de meer ‘intellectuele’ en ‘elitaire’ culten van Sarapis en Osiris. De cultus van Isis verspreidde zich in het Romeinse Rijk en dit is een indicatie van interactie tussen Egyptenaren en Romeinse bezoekers die minder elitair waren.¹⁷⁷ De cultus van Isis is vermoedelijk naar het Italische vasteland gebracht door reizigers vanuit Egypte. Elementen uit de Griekse religie werden opgenomen in de Romeinse cultuur. Een aantal culten werden geïmporteerd naar Rome en vaak werd het oorspronkelijke, Griekse karakter behouden.¹⁷⁸ Bijvoorbeeld werden een aantal van oorsprong Punische godheden (lokaal) opgenomen in het Romeinse pantheon.¹⁷⁹ Ook in Romeins Britannia zijn

¹⁷⁷ Ibidem, 267-268.

¹⁷⁸ J. Scheid, ‘Religions in contact’, in: S.I. Johnston (ed.), *Religions of the ancient world: a guide* (Cambridge, Massachusetts en London 2004) 112-126, aldaar 118-119.

¹⁷⁹ V. Turner, *Dramas, fields and metaphors: symbolic action in human society* (London 1974) 166-230.

heiligdommen geweest waar godheden aanbeden werden die elementen van diverse religies omvatten.¹⁸⁰ Het is hier te problematisch om expliciet te maken dat deze ontwikkelingen direct samenhangen met de toename van toerisme in de Keizertijd. Echter is het wel aannemelijk dat het Romeinse toerisme in Egypte en de toename van de populariteit van de Egyptische godsdienst samenhangen, in twee mogelijke richtingen. Enerzijds is het mogelijk dat door de toename van toerisme steeds meer personen een bezoek aan Egypte brachten en hier in contact kwamen met de Egyptische religie, en elementen hiervan in hun eigen spirituele leven implementeerden. Als gevolg hiervan zou de Egyptische religie in Rome in populariteit toe kunnen nemen. Redenering in de tegenovergestelde richting is ook mogelijk. Wellicht nam de populariteit van Egyptische religie toe door andere factoren dan toerisme, maar leidde deze populariteit tot de groei van toerisme in Egypte.

Top-down of bottom-up?

Toerisme speelde een relevante rol bij acculturatieprocessen in de Romeinse Keizertijd. Zoals eerder in dit onderzoek reeds besproken is, is het de vraag of deze acculturatieprocessen vanuit de Romeinse cultuur aan andere culturele systemen opgelegd werd, of dat er een tweerichtingsverkeer was tussen de diverse culturele groepen en Rome. Eerder is ook al aangestipt dat ‘de Romeinse cultuur’ zeer moeilijk te definiëren valt, omdat dit culturele systeem elementen uit een aantal verschillende andere culturen ontleend heeft. In het voorgaande is aangetoond dat er geen eenduidig antwoord is op de vraag in welke richting(en) acculturatieprocessen in de Romeinse Keizertijd verliepen.

De locatie van een aantal inscripties die zijn gevonden bij een aantal bezienswaardigheden in Egypte lijkt te suggereren dat er bij het bezoeken van deze plaatsen een scheiding was tussen Egyptenaren en de Grieken en Romeinen, en vervolgens tussen de culturele en intellectuele elite en personen die hierbuiten stonden. Volgens Adams is dit een duidelijk aspect van cultureel imperialisme, omdat de architectuur en kunst van een onderworpen volk beschouwd worden als uitdrukkingen van verdorvenheid en ijdelheid, totdat ze gelinkt kunnen worden aan de heersende macht.¹⁸¹

¹⁸⁰ B. Cunliffe heeft in zijn werk veel aandacht besteed aan de godin Sulis Minerva, die van zowel Keltische godheden als de Romeinse godin Minerva elementen bevat. Het Romeinse pantheon bevat op haar beurt ook weer elementen die van de Griekse, Etruskische en Romeinse cultuur zijn afgeleid.

¹⁸¹ Adams, ‘Travel narrows the mind’: cultural tourism in Graeco-Roman Egypt’, 181.

Lien Foubert, aan de andere kant, beargumenteerd dat acculturatieprocessen in de Keizertijd niet slechts eenrichtingverkeer was:

In de moderne wetenschap is vaak het beeld geschetst van eenzijdige beïnvloeding vanuit Rome naar het Oosten, een proces waarbij Romeinse conservatieven bang waren dat Oosterse producten, buitenlanders of culturele praktijken die naar Rome werden gebracht, een smet zouden brengen op de Romeinse mores. Deze angst werkte ook de andere kant op: Romeinen die op reis gingen naar het Oosten toe konden evengoed moreel gecorrumpeerd worden door de inheemse bevolking en hun manier van leven.¹⁸²

Foubert verdedigt hier een proces van acculturatie die twee kanten op werkte: niet alleen werd de cultuur in ‘het Oosten’ beïnvloed door Romeinse praktijken, andersom kon de Romeinse cultuur ook door Oosterse elementen beïnvloed worden. Dit is een belangrijke tegenstelling op het vaak ingebrachte argument van acculturatie top-down, waarin de Romeinse cultuur aan andere werd opgelegd, terwijl zij zelf geen elementen van deze andere culturen absorbeerde. Het educatieve toerisme is hier een goed voorbeeld van. Het doel van deze soort toerisme is het opnemen van elementen uit een andere cultuur. Men gaat op reis om te leren, om discussies te hebben en om bijvoorbeeld een bibliotheek te bezoeken. Allemaal facetten die laten zien dat men zich goed bewust was van de hoge mate van kennis in bijvoorbeeld Egypte of Griekenland. In deze gevallen is de duur van het verblijf van belang om acculturatieprocessen plaats te kunnen laten vinden.

¹⁸² L. Foubert, ‘The lure of an exotic destination: the politics of women’s travels in the early Roman Empire’, *Hermes* (te verschijnen 2015) 12.

CONCLUSIE

In deze scriptie is onderzocht welke rol toerisme in het proces van acculturatie speelde in de Romeinse keizertijd. Uit bovenstaande is gebleken dat toerisme inderdaad een relevante rol kan spelen in een proces van acculturatie.

Een zeer invloedrijke onderzoeker op het gebied van acculturatie is Berry. In zijn theorie hangt het succes van een acculturatieproces onder andere af van de vraag of de huidige culturele identiteit van een individu meer van belang is dan het aangaan van nieuwe relaties in een vreemde omgeving. Waar het belang van de eigen identiteit groter is dan de wens om met de nieuwe culturele omgeving relaties aan te gaan, zal de mate van acculturatie minder zijn. In dit model zijn er vier stadia aan te wijzen waarin een individu zich kan bevinden in het proces van acculturatie, namelijk integratie, assimilatie, segregatie of marginalisatie. De culturele identiteit van een individu is volgens deze theorie dus voor een groot deel afhankelijk van de belangen van het individu en de keuzes die hij of zij maakt ten aanzien van de eigen cultuur dan wel de vreemde culturele omgeving.

De ABC van acculturatie is een model aan de hand waarvan acculturatie en cultuurinvloeden op het individu in beeld gebracht kunnen worden en biedt handvaten om deze concreet te maken. In dit model worden *affective elements*, *behavioral elements* en *cultural identification* ondergebracht; de positieve dan wel negatieve ervaringen die opgedaan worden rond het cultuurcontact, de aanpassingen in het gedrag na afloop van het cultuurcontact en de verschuiving dan wel continuïteit van de cultuur waarmee het individu zichzelf identificeert. Een fenomeen als *cultuurshock* is een voorbeeld van een bruikbaar middel om de gevolgen van cultuurcontact te concretiseren.

Om op de plaats van bestemming aan te komen, zal er eerst een reis moeten worden ondernomen. In de Romeinse Keizertijd deed men dit bij voorkeur via het water, daar een reis over land vele malen langer duurde en ook erg oncomfortabel kon zijn. Reizen via land bleef desalniettemin een belangrijk onderdeel van de reis, zeker wanneer de af te leggen afstand relatief klein was. In de Keizertijd werden er een aantal maatregelen ingevoerd die het reizen over land bereikbaarder maakten dan ooit te voren mogelijk was. De wegen werden veiliger en het wegennet werd aanzienlijk uitgebreid. Wegen

kwamen zo een belangrijke rol te spelen in het dagelijks leven en in sommige gevallen werd zelfs de architectuur van de stad aangepast aan de ligging van de weg.

Toeristen die tijdens de reis naar hun bestemming moesten overnachten, deden dit bij voorkeur bij kennissen, hoewel dit uiteraard niet voor iedereen weggelegd was. Een alternatief werd in steden en dorpen geboden, waar hotels, restaurants en vermaak te vinden was. Hierbij kwam de reiziger veelvuldig in contact met de cultuur van de host, door contact met bijvoorbeeld de herbergier, restaurants, medereizigers en prostituees. Inscripties tonen aan dat deze contacten niet altijd vriendelijk van aard waren.

In dit onderzoek zijn vier categorieën toerisme in de Keizertijd onderzocht: Recreatief toerisme, religieus toerisme, educatief toerisme en sportief toerisme. Het is duidelijk geworden dat vooral in Egypte en Griekenland veel plaatsen waren die toeristen aantrokken. Wat de toeristen vooral aantrok, waren plaatsen die bijzondere natuur, imponerende architectuur, zaken die de bezoeker verrasten of die de bezoeker herinnerden aan een machtig Grieks/Romeins verleden. Romeinse toeristen hadden allerlei mogelijke motivaties voor hun reis. In dit onderzoek zijn slechts recreatief toerisme, religieus toerisme, educatief toerisme en sportief toerisme onderzocht. De recreatieve toerist was vooral op zoek naar zogenaamde ‘wonderbaarlijke zaken’, wat meestal inhield dat zij bijzondere bouwwerken wilden bezoeken, exotische natuur of andere bezienswaardigheden die de bezoeker verrasten of die iets bijzonders losmaakten bij de bezoeker. Egypte was het gebied bij uitstek voor dergelijke zaken, hoewel in een aantal andere gebieden ook veel te bieden was voor de toerist. Een voorbeeld van een drukbezochte trekpleister waren de kolossen van Memnon. Dit beeld dat volgens ooggetuigen kon spreken trok vele bezoekers aan, van wie sommigen doorreisden naar andere plaatsen, zoals de Vallei der Koningen. Inscripties laten zien dat bezoekers erg onder de indruk waren van deze plaatsen. Intertekstualiteit tussen deze inscripties kunnen volgens sommigen ook aangetoond worden. De Kolossen van Memnon waren een populaire toeristenattractie. Vele inscripties bevestigen dit. Ook de Vallei der Koningen nabij modern Thebe trok vele bezoekers. Kenmerkend bij deze categorie is dat de toerist vooral in de omgeving geïnteresseerd was en in mindere mate in het onderhouden van contacten binnen de lokale culturele groep.

Voor religieuze toeristen had Egypte ook veel te bieden, evenwel als Griekenland. Griekenland

telde diverse religieuze centra die bezoekers trokken die hun toekomst wilden weten of behandeld wilden worden voor een ziekte of andere aandoening. In dergelijke tempels was cultuurcontact vermoedelijk beperkt tot priesters en andere mensen in de tempel.

Het educatieve toerisme in de Keizertijd had waarschijnlijk de grootste mogelijkheid tot het bevorderen van acculturatieprocessen in de Keizertijd, omdat het doel van een educatieve toerist juist het leren van leden uit een andere cultuurgroep. Helaas is er weinig concreet bewijsmateriaal dat deze categorie toerisme kan ondersteunen. Ook is de tijdsduur van educatief toerisme enigszins problematisch, hoewel de bovengrenzen van toerisme niet specifiek aangeduid worden.

De laatste categorie tot slot was het sportieve toerisme. Sport was een belangrijk onderdeel van de Romeinse cultuur, maar ook van de Griekse. Griekenland had een aantal sportieve evenementen die waarschijnlijk druk bezocht werden. Problematisch is hier ook het bewijsmateriaal dat kan aantonen dat toeristen hier contact hadden met leden van de hostcultuur.

Uit het bovenstaande kan worden geconcludeerd dat de these dat toerisme een rol speelde bij acculturatieprocessen in de Romeinse Keizertijd ondersteund kan worden. Het bewijsmateriaal is niet overal overvloedig. Toch is aangetoond dat het aannemelijk is dat een aantal elementen van het ABC-model overeenkomen met de situatie in de Keizertijd, evenals een aantal andere begrippen uit het theoretische kader. Acculturatieprocessen vonden zeker plaats in de Keizertijd, en de rol van toerisme hierbinnen mag niet onderschat worden. Het is duidelijk geworden dat acculturatieprocessen niet altijd gemakkelijk waren, omdat individuen uit de Romeinse cultuur onder druk konden staan van andere leden van dit culturele systeem. Toch blijkt uit bovenstaande dat vreemde culturen in Romeinse ogen ook aantrekkelijk konden zijn, en dat velen ook bereid waren om elementen uit vreemde culturen op te nemen in hun eigen versie van de Romeinse cultuur. Dit droeg bij aan een proces van acculturatie in de Romeinse Keizertijd.

‘Romanisering’ was niet per se een eenrichtingsverkeer dat top-down vanuit Rome werd verspreid. In plaats daarvan heeft dit onderzoek aangetoond dat er in veel gevallen zeker ook sprake was van beïnvloeding van de Romeinse cultuur door andere culturen. Individen reisden rond en werden beïnvloed door personen en gewoontes, ook al is dit vaak niet direct en expliciet tot toerisme terug te leiden.

Dit onderzoek heeft een bijdrage geleverd aan onze kennis over de invloed van toerisme op acculturatie in de Romeinse keizertijd. Het onderwerp is benaderd vanuit verschillende onderzoeksgebieden en deze combinatie zorgt voor een relevante toevoeging aan onze kennis van de keizertijd, dat tot nu toe nog te weinig is bestudeerd. Op macroniveau is te zien hoe door het contact tussen twee culturen van invloed is de cultuur van beide culturen. Er is geen sprake van een eenrichtingsverkeer, zoals vaak verondersteld is. De uitwisseling van ideeën en cultuurelementen gaat beide richtingen op, wat voor kleurrijke ontwikkeling van culturen in brede zin van het woord leidt.

Toekomstig onderzoek zou een verdere bijdrage moeten en kunnen leveren aan onze kennis over acculturatieprocessen in de oudheid. Het in kaart brengen van cultuurcontacten in de Keizertijd en de gevolgen hiervan op zowel de Romeinse als andere culturen is relevant. Toerisme vervuld hierbinnen een bijzondere positie omdat het op bijzondere wijze het een-op-een contact tussen leden van verschillende cultuureenheden in kaart brengt. Verder onderzoek naar toerisme in de Keizertijd is dus gerechtvaardigd en ook noodzakelijk. Vrijwel geen enkele andere vorm van een-op-een contact van leden van verschillende culturele systemen is zo goed te bestuderen als de contacten die tijdens toerisme worden opgedaan. Toekomstig onderzoek zou dieper in moeten gaan op de aspecten van toerisme in verschillende gebieden. Grotere kennis van toerisme in bepaalde gebieden zal bijdragen aan een beter beeld van acculturatieprocessen in de Keizertijd. In dit onderzoek lag de nadruk op het cultuurcontact op individueel niveau. Onderzoeken naar de gevolgen van toerisme op een grotere schaal en op langere termijn is nodig om hun rol bij acculturatieprocessen duidelijker te maken. Verder onderzoek dat juist dieper focust op een aantal aspecten van toerisme in de Keizertijd is ook relevant. In de beperking van dit onderzoek was het niet mogelijk om alle bezienswaardigheden die toeristen aantrokken te onderzoeken. Zowel Egypte als Griekenland hadden de toerist meer te bieden dan slechts de genoemde plaatsen. Dit zou wel nodig zijn om de rol van toerisme beter te kunnen waarderen. Inscripties die bij diverse bezienswaardigheid zijn achtergelaten door bezoekers zouden in onderzoek een grotere rol moeten krijgen. Door het onderzoeken van de inscripties die toeristen en andere bezoekers hebben achtergelaten, zouden bepaalde patronen in kaart gebracht worden die bijzonder waardevol zouden kunnen zijn voor onze kennis van culturen en hun verspreiding in de Romeinse Keizertijd.

LITERATUUR

Adams, C. en J. Roy (eds.) *Travel, geography and culture in ancient Greece, Egypt and the Near East* (Oxford 2007).

Adams, C., ‘Travel narrows the mind’: Cultural tourism in Graeco-Roman Egypt’, in: C. Adams en J. Roy (eds.), *Travel, geography and culture in ancient Greece, Egypt and the Near East* (Oxford 2007) 161-184.

Akujärvi, J., *Researcher, traveler, narrator: Studies in Pausanias’ Periegesis* (Lund 2005).

Alcock, S.E., J.F. Cherry en J. Elsner (eds.), *Pausanias: Travel and memory in Roman Greece* (Oxford 2001).

Allen, L.R., P.T. Long, R.R. Perdue e.a., ‘The impact of tourism development on resident’s perceptions of community life’, *Journal of Travel Research* 27 (1988) 16-21.

André, J.M en M.F. Baslez, *Voyager dans l’Antiquité* (Paris 1993).

Apuleius, *Metamorphosen*, V. Hunink ed., *De gouden ezel* (Amsterdam 2003).

d’Arms, J.H., *Romans on the Bay of Naples: a social and cultural study of the villas and their owners from 150 B.C. to A.D. 400* (London 1970).

Baillet J., *Inscriptions grecques et latines des tombeaux des rois ou Syringes à Thèbes* (Cairo 1920).

Balsdon, J.P.V.D, *Life and leisure in ancient Rome* (New York 1969).

Bashkow, I., ‘A Neo-Boasian conception of cultural boundaries’, *American Anthropologist* 106:3 (2004) 443-458.

Beard, M., *Pompeii: The life of a Roman town* (London 2008).

Beck, U., *The cosmopolitan vision*, C. Cronin ed. (Cambridge 2006).

Bernand, A. en E. Bernand, *Les inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon* (Paris 1960).

Bernand, E., *Inscriptions métriques de l’Égypte Gréco-Romaine: Recherches sur la poésie épigrammatique des grecs en Égypte* (Paris 1969).

- Berno, T., 'When a guest is a guest: Cook Islanders' view tourism', *Annals of Tourism Research* 26:3 (1999) 656-675.
- Berno, T. en C. Ward, 'Innocence abroad: A pocket guide to psychological research on tourism', *American Psychologist* 60:5 (2005) 593-600.
- Berry, J.W., Y.H. Poortinga, M.H.Segall e.a. (eds.), *Cross-cultural psychology: research and application* (Cambridge 1992).
- Berry, J.W., 'Immigration, acculturation, and adaptation', *Applied Psychology* 46:1 (1997) 5-68.
- Berry J. W., 'Conceptual approaches to acculturation', in: K. Chun, P.B. Organista en G. Marín (eds.), *Acculturation: Advances in theory, measurement and applied research* (Washington D.C. 2003) 17-37.
- Bochner, S., 'Sojourners', in: D.L. Sam en J.W. Berry (eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (Cambridge 2007) 181-197.
- Brunt, P. en P. Courtney, 'Host perceptions of sociocultural impacts', *Annals of Tourism Research* 26:3 (1999) 493-515.
- Burgersdijk P. en F. Meijer (eds.), *Pausanias: Beschrijving van Griekenland, gids van toen voor de toerist van nu* (Amsterdam 2011).
- Burnet, R., *L'Égypte ancienne à travers les papyrus: Vie quotidienne* (Paris 2003).
- Casson, L., *Ships and seamanship in the ancient world* (Princeton 1971).
- Casson, L., *Ships and seafaring in ancient times* (London 1994) .
- Casson, L., *Travel in the ancient world* (Baltimore en London 1994).
- Casson, L., *Everyday life in ancient Rome* (Baltimore en London 1998).
- Cunliffe, B., *Roman Bath discovered* (London 1971).

- Dann, G., D. Nash en P. Pearce, 'Methodology in tourism research', *Annals of Tourism Research* 15 (1988) 1-28.
- Eijsvogel, J., 'We moeten wat meer vertrouwen hebben in ons aanpassingsvermogen', *NRC Handelsblad Magazine* (September 2006) 8-12.
- Elsner J. en I. Rutherford (eds.), *Pilgrimage in Graeco-Roman & early Christian antiquity: seeing the gods* (Oxford 2005).
- Foertmeyer, V.A., *Tourism in Graeco-Roman Egypt*, PhD dissertation (Princeton 1989).
- Foubert, L. en D.J Breeze, 'Mobility in the Roman Empire', in: J. Leary (ed.), *Past mobilities: Archaeological approaches to movement and mobility* (Surrey en Burlington 2014) 175-186.
- Foubert, L., 'The lure of an exotic destination: the politics of women's travels in the early Roman Empire', *Hermes* (te verschijnen 2015).
- Frankfurter, D., *Religion in Roman Egypt: assimilation and resistance* (Princeton 1998).
- Furnham, A., 'Tourism and culture shock', *Annals of Tourism Research* 11 (1984) 41-57.
- Galli, M., 'Educated pilgrims during the Second Sophistic', in: J. Elsner, I. Rutherford (eds.), *Pilgrimage in Graeco-Roman & early Christian antiquity: seeing the gods* (Oxford 2005) 253-290.
- Gouw, P., *Griekse atleten in de Romeinse Keizertijd(31 v. Chr. – 400 n. Chr.)* Proefschrift (Amsterdam 2009).
- Graves, T.D., 'Psychological acculturation in a tri-ethnic community', *Southwestern Journal of Anthropology* 23:4 (1967) 337-350.
- Habicht, C., *Pausanias' guide to ancient Greece* (Berkeley 1985).
- Harland, P.A., 'Pausing at the intersection of religion and travel', in: P.A. Harland (ed.), *Travel and religion in antiquity* (Boston 2011).
- Harland, P.A., *Travel and religion in antiquity* (Boston 2011).

- Harris, H.A., *Sport in Greece and Rome* (London 1972).
- Herodotos, *Het verslag van mijn onderzoek* 2.35, H.L van Dolen ed. (Nijmegen 1995).
- Historia Augusta, Severus*, J. Nagelkerken ed. (Amsterdam 2012).
- Hottola, P., 'Culture confusion: Intercultural adaptation in tourism', *Annals of Tourism Research* 31:2 (1984) 41-57.
- International Union of Official Travel Organizations, *The United Nations' conference on international travel and tourism, Rome*, (1963).
- Johnston. S.I., (ed.), *Religions of the ancient world: a guide* (Cambridge, Massachusetts en London 2004).
- Laurence, R., *The roads of Roman Italy: mobility and cultural change* (London en New York 1999).
- Lazarus, R.S. en S. Folkman, *Stress, appraisal and coping* (New York 1984).
- Leiper, N., 'The framework of tourism', *Annals of Tourism Research* 6:49 (1979) 390-407.
- Letronne, J.A., *La statue vocale de Memnon considérée dans ses rapports avec l'Égypte et la Grèce* (Paris 1833).
- Livius, *Ab urbe condita*, H.W.A. van Rooijen-Dijkman en E.H. Katwijk-Knapp eds. (Amsterdam 2000).
- McKercher, B., 'Some fundamental truths about tourism: Understanding tourism's social and environmental impacts', *Journal of Sustainable Tourism* 1:1 (1993) 6-16.
- Meijer, F., 'Mare clausum aut mare apertum: Een beschouwing over zeevaart in de winter', *Hermeneus* 55:1 (1983) 2-20.
- Meijer, F., en O. van Nijf, *Trade, transport and society in the ancient world: a sourcebook* (London 1992).
- Meijer, F., 'Met Pausanias op reis', in P. Burgersdijk en F. Meijer (eds.), *Pausanias: Beschrijving van Griekenland, gids van toen voor de toerist van nu* (Amsterdam 2011).

- Milne, J.G., 'Greek and Roman tourists in Egypt', *The journal of Egyptian archaeology* 3:2/3 (1916) 76-80.
- Minnen, P. van, 'Antinoöpolis: een Griekse stad in Romeins Egypte', in: P.W. Westman (ed.), *Vreemdelingen in het land van Pharao* (Zutphen 1985) 86-104.
- Mitchell, J., 'Food acceptance and acculturation', *Journal of Foodservice* 17:2 (2006) 77-82.
- Mylonas, G.E., *Eleusis and the Eleusinian mysteries* (Princeton 1961).
- Naerebout, F. en M.G. Versluys, "L'acculturation n'est qu'un mot." Cultuurcontact en acculturatieprocessen in de oudheid: een inleiding', *Leidschrift* 21:3 (2006) 7-23.
- Nash, D., 'Tourism as a form of imperialism', in: V.L. Smith (ed.), *Hosts and Guests: The anthropology of tourism* (Philadelphia 1977) 33-47.
- Padilla, A.M. (ed.) *Acculturation: Theory, models and some new findings* (Boulder 1980).
- Pearce, J.A., 'Host community acceptance of foreign tourists: Strategic considerations', *Annals of Tourism Research* 11:2 (1980) 224-233.
- Plutarchus, *Beroemde Romeinen*, H.W.A. van Rooijen-Dijkman ed. (Amsterdam 2008).
- Pretzler, M., 'Greek intellectuals on the move: travel and paideia in the Roman Empire', in: C. Adams en J. Roy, *Travel, geography and culture in ancient Greece, Egypt and the Near East* Nottingham studies in ancient society 10 (Oxford 2007) 123-138.
- Redfield, R., R. Linton en M.J. Herskovits, 'Memorandum on the study of acculturation', *American Anthropologist* 36 (1936) 149-153.
- Ryan, C., *Recreational tourism: A social science perspective* (London 1991).
- Sam, D.L. en J.W. Berry (eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (Cambridge 2007).
- Sam, D.L., 'Acculturation: conceptual background and more components', in: D.L. Sam en J.W. Berry (eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (Cambridge 2006) 11-26.

- Saylor, C., 'Overlooking Lake Vadimon: Pliny on tourism', *Classical Philology* 77:2 (1982) 139-144.
- Scheid, J., 'Religions in contact', in: S.I. Johnston (ed.), *Religions of the ancient world: a guide* (Cambridge, Massachusetts en London 2004) 112-126.
- Searle, W. en C. Ward, 'The prediction of psychological sociocultural adjustment during cross-cultural transitions', *International Journal of Intercultural Relations* 14 (1990) 449-464.
- Smith, V.L. (ed.), *Hosts and guests: The anthropology of tourism* (Philadelphia 1977).
- Sharpley, R., 'The consumption of tourism', in: R. Sharpley en D.J. Telfer (eds.), *Tourism and development: Concepts and issues* (Clevedon 2002) 300-318.
- The Social Science Research Council, 'Acculturation: An exploratory formulation', *American Anthropologist* 56:6 (1954) 973-1000.
- Tacitus, *Annalen*, J.W. Meijer ed. (Baarn 1990).
- Takács, S.A. 'Divine and human feet: records of pilgrims honoring Isis', in: J. Elsner en I. Rutherford (eds.), *Pilgrimage in Graeco-Roman & early Christian antiquity: seeing the gods* (Oxford 2005) 353-369.
- Tilburg, C. van, *Romeins verkeer: weggebruik en verkeersdrukte in het Romeinse Rijk* (Amsterdam 2005).
- Tomlinson, R.A., *Epidauros* (London 1983).
- Towner, J., 'Approaches to tourism history', *Annals of Tourism Research* 15 (1988) 47-62.
- Turner V., *Dramas, fields and metaphors: symbolic action in human society* (London 1974).
- Ward, C., 'Thinking outside the Berry boxes: New perspectives on identity, acculturation and intercultural relations', *International Journal of Intercultural Relations* 32 (2008) 105-114.
- Weir, R., *Roman Delphi and its Pythian games* (Oxford 2004).
- Westman, P.W. (ed.), *Vreemdelingen in het land van Pharaao* (Zutphen 1985).

Williamson, G. 'Mucianus and a touch of the miraculous: Pilgrimage and tourism in Roman Asia Minor', in: J. Elsner en I. Rutherford (eds.), *Pilgrimage in Graeco-Roman & early Christian antiquity: Seeing the gods* (Oxford 2005) 219-252.

Yue, Y en Q. Lee, 'From "Cultural shock" to "ABC framework": development of intercultural contact theory', *International Journal of Innovative Interdisciplinary Research* 1:2 (2012) 133-141.